

מסע אחר: חוויות של הורי פונדקאות ישראלים בהודו

צבי טריגר

בית הספר למשפטים ע"ש שטריקס, המסלול האקדמי המכללה למינהל

מבוא

בתוך הפולמוס סביב סוגיית הפונדקאות, שלבש צורה של "בעד" ו"נגד", לא נשמעות בדרך כלל חוויותיהם של ההורים המיועדים. בחלק מהמחקרים ומהדיווחים הם מצטיירים כשותפים ל"דיכוי אכזרי" (רמון 2013, 59). מתנגדים אחרים לפונדקאות מדגישים את בעיית מסחור גופן של נשים עניות, ניצול מצוקתן והחפצה הן של רחמן והן של התינוקות שנולדים.¹ מבקרי תופעת הפונדקאות מציגים אותה כתוצר של העולם הפטריארכלי ושל פערי המעמדות הקיצוניים בין עשירי "העולם המפותח" לבין עניות "העולם השלישי", וכ"הרחבת החירות של אוכלוסייה אחת על חשבון צמצום החירות של אוכלוסייה אחרת" (שם, 58). כתוצאה ממפגש זה, נשים עשירות שאינן יכולות להרות (או במקרים קיצוניים אינן מעוניינות להרות),² משתמשות ברחמן של נשים עניות, וגברים הומואים יכולים לנצל את משאביהם כדי להפוך להורים בלא מעורבות של אישה בחייהם. נימוקי המתנגדים והמתנגדות מגוונים, וכך גם עוצמות ההתנגדות. יש המבחינים בין פונדקאות מסחרית לפונדקאות אלטרואיסטית, ובין פונדקאות שמתבצעת במדינות עניות לעומת זו שנעשית במדינות שקרובות תרבותית וכלכלית למדינתם של ההורים המיועדים.

* תודה לאיתן ברייטמן, לדפנה הקר, לרות זפרן, לעדי מורנו, לאתי סממה ולקוראות החיצוניות על הערותיהם המעולות על טיוטה קודמת של המאמר.

1 סנדל 2012, 105–117; ליפקין וסממה 2013, 443; Hacker (forthcoming); Pawan et al. 2013.

2 למשל, כדי שלא לקלקל את הגזרה או לעצור את התפתחות הקריירה (פוקס 2014).

מנגד, התומכים בפונדקאות משתמשים בעיקר בטיעונים של שוויון בנגישות לטכנולוגיות פריון ושוויון ביכולת לממש את מה שלפי השקפתם הוא הזכות להורות (זפרן 2015). יש המציינים את תחושת הסיפוק של פונדקאיות בשל העזרה שהן מעניקות למי שנאשו ממאמציהם להיות להורים באמצעים אחרים, את החוויה המתקנת שהן מעניקות למי שחוו טראומות קשות במהלך ניסיונותיהם להביא ילד לעולם בלא עזרת פונדקאית, ואת הקשר האנושי הקרוב שנרקם לעתים בין הפונדקאיות להורים המיועדים, למרות מאפייני ה"עסקה" בין הצדדים (Teman 2010, 209).

עד 2013, מכל המדינות שבהן פונדקאות היא הליך חוקי, הודו הייתה אחד היעדים הפופולריים ביותר לפונדקאות חו"ל של ישראלים. מ-169 התינוקות שנולדו בהליכי פונדקאות בחו"ל בשנת 2013, 72 נולדו בהודו, 38 בגיאורגיה, 30 בתאילנד, 18 בארצות הברית ו-9 באוקראינה (ליאור ואחרים 2014; כך במקור). נתון זה על הודו נובע בעיקר מפתיחותה (המוגבלת – ארחיב על כך בהמשך) להורות של גברים הומואים. ככל הנראה עלויות צנועות בהשוואה לפונדקאות המתבצעת במקומות אחרים בעולם (גם בהודו עדיין מדובר בהליך יקר מאוד, יקר במידה ניכרת מפונדקאות בישראל), בשילוב קלות פרוצדורלית, הן שהפכו את הודו ליעד פופולרי כל כך ל"תיירות הפריון" הישראלית.

הקלות היחסית שבה היה אפשר להשיג היריון באמצעות פונדקאית בהודו (לעומת ארצות הברית למשל) עוררה את החשד שבהודו פונדקאיות חשופות במיוחד לניצול. דימוי זה נוצר בין השאר בהשפעת סרטים כמו "גוגל בייבי" ודוחות של ארגוני זכויות נשים שתוארו חוות פריון שבהן נשים פונדקאיות נאלצו לחיות במשך ההיריון (טרוש 2013), הרחק ממשפחותיהן.³ כפי שאתאר במאמר, יש בדימוי הנצלני של מוסד הפונדקאות ההודי מידה רבה של אמת, אם כי מאפייניו של הניצול נבחנים בעיקר על הציר של יחסי ההורים המזמינים – הפונדקאיות ובכך מחמיצים היבטים נוספים, חשובים לא פחות, של מערכות היחסים בין המעורבים בהליך הפונדקאות. לעתים המפגש הבין-תרבותי מניב יחסי כוח מורכבים ואף הפוכים מאלה שמקובל לתאר בין ההורים ה"מערביים" לפונדקאיות ולאנשי תעשיית הפונדקאות.

המאמר בוחן את המפגש הבין-תרבותי בין מי שכמהים להורות – אותם "מערביים" ישראלים, לבין שרשרת ספקי שירותי הפונדקאות: סוכנויות של פונדקאיות, מעבדות פריון, רופאים, וכמובן הנשים הפונדקאיות עצמן. הפרספקטיבה שלי היא אישית ומחקרית גם יחד: כמי שחווה את תהליך הפונדקאות בהודו, על יתרונותיו וחסרונותיו, אני סבור כי התמונה שעליה מתבססים הן המתנגדים לפונדקאות והן התומכים בה היא חלקית. שני הצדדים

³ באפריל 2014 שידרה תחנת הרדיו של ה-BBC תסקית ששמו "Baby Farming" מאת טאניקה גופטה (Gupta 2014), שהציג את הדילמות של זוג בריטים המעוניינים להיעזר בשירותי פונדקאות בהודו אל מול סיפורה של אישה הודית המגדלת לבדה את בתה. בעלה, שמפניו היא מסתרת, הוא שיכור אלים ומתעלל, והיא נאלצת להשאיר את בתה עם חברתה הטובה ולעבור להתגורר ב"חווה פונדקאיות" למשך התקופה שהיא נושאת ברחמה את תינוקו של הזוג הבריטי. התסקית תיארה את מצבה של האישה ההודית כטרגי אך עם זאת כהזדמנות לשפר את מצבה ולהעניק לבתה סיכוי טוב יותר לרכוש השכלה ומקצוע.

לפולמוס מתעלמים מהיבטים רבים (או שאינם מודעים להיבטים רבים) של המפגש האנושי המורכב בין ישראלים והודים, צרכנים וספקי שירותים — מפגש שבמסגרתו לא תמיד ברור מי המנצל ומי המנוצל, בידי מי הכוח, ומי זקוק למי. זהו מפגש שמעורר שאלות מרתקות בנוגע להנחות המוצא המקובלות באשר ליחסי הכוח שבין "מערביים" לבין אזרחי "העולם השלישי", בין הפטריארכיה לפמיניזם ובין הפרו-נטליזם של התרבות הישראלית, שמוכנה לאמץ אל חיקה זוגות חד-מיניים כל עוד הם מביאים ילדים לעולם (Lustenberger 2013), לבין גישתה העוינת לפונדקאות בחו"ל, כפי שזו באה לידי ביטוי ביחס המשפטי להורים ולתינוקות שנולדו בחו"ל. מסקנותי מתיישבות עם ממצאה של דריה מעוז, שחקרה את התרמילאים הישראלים בהודו ומצאה שהמבט, הסטריאוטיפיזציה והשימוש בהם הם הדדיים ודו-סטריים (Maoz 2006).

תפיסת הכוח המרקסיסטית — שלפיה הכוח הוא תכונה שמחזיקים בה (או לא) והעולם מתחלק למי שיש להם כוח ולמי שאין להם כוח, למנצלים ולמנוצלים — משמשת פעמים רבות (במודע ושלא במודע) להבנת הפונדקאות בכלל והפונדקאות בהודו בפרט. במאמר זה אני טוען שיחסי הכוח שמתקיימים בפועל מציינים יותר לדגם הכוח של פוקו, שלפיו כוח הוא אסטרטגיה יותר מאשר חֲזָקָה, והוא פועל ומופעל באופן רב-כיווני, מה"חזקים" ל"מוחלשים" ולהפך.

הנסיעה להודו

מרס 2013. הוועקנו, בן זוגי ואני, בשבוע השלושים ושישה להיריון והתבקשנו להגיע מיד למומבאי, שכן הלידה צפויה להתרחש מוקדם מהצפוי בשל מצוקת העובר. המראנו מישראל בערב פסח ונחתנו במומבאי למחרת, יום שלישי לפנות בוקר, שבועיים לפני מועד הלידה המקורי. הלידה נקבעה ליום חמישי ב-15:00, בנייתוח קיסרי. עלינו להתייצב בבית החולים שלוש שעות קודם לכן, הנחה אותי הסוכן הישראלי בשיחה מהארץ לאחר הנחיתה.

מלון הדירות "רזידנס" בפואאי (Powai), פרוור בצפון-מזרח מומבאי, משמש בשנים האחרונות מעין בועת המתנה בין מטלה ביורוקרטית אחת לאחרת לעשרות רבות של זוגות ויחידים — מישראל, מארצות הברית ומאוסטרליה. זו זירת התרחשות מרתקת וחשובה בסיפור הפונדקאות של ישראלים במומבאי ובה נעשית החלפת מידע בין הורים מיועדים להורים שילדיהם כבר נולדו על ההליכים הביורוקרטיים (הרבה מהמידע הנחוץ כדי לקדם את הנפקת הדרכון הישראלי לתינוק עובר מפה לאוזן מפני שהוא אינו כתוב בשום מקום) ועל ההישרדות הכללית בתקופה הזאת. הזוגות תומכים זה בזה ועוזרים זה לזה הן בעצות, הן בהשגחה על התינוקות והן בהתמודדות עם ההורות החדשה בארץ זרה, הרחק מהמשפחות. לעתים מצטרפים בני משפחה מהארץ לחלק מתקופת ההמתנה, ואז, בדרך כלל האימהות שבהם (הסבתות של התינוקות) הופכות לחונכות של כל ההורים הטריים. כך קרה גם במקרה שלנו: אחת הסבתות שהצטרפה אלינו מהארץ הפכה לסבתא מאמצת של התינוקות האחרים בתקופת שהותה אתנו במומבאי.

המסע של ישראלים אל ה"רזידנס" ארוך יותר מהמשך הכולל של הנסיעה מהארץ. אצל כל זוג או יחיד שהגיעו ל"רזידנס" אורכו של המסע שונה: אצל זוגות הטרוסקסואליים המסע נמשך בדרך כלל שנים של טיפולי פוריות, של טראומות לגוף ולנפש (בדרך כלל הוא כולל כמה הפלות או "לידות מת" ולעתים גם וגם), ולפעמים גם ניסיונות לביצוע הליך פונדקאות בישראל. אצל זוגות של גברים המסע יכול להתחיל, כמו במקרה שלנו, בניסיונות כושלים להפוך להורים יחד עם אישה ובעזרת הסכם להורות משותפת, או בניסיון לאמץ תינוק מחו"ל.⁴ אימוץ בארץ של תינוק בריא אינו אפשרי לזוגות של גברים, והשירות למען הילד, מתוך תפיסה שזוגיות הומואית אינה יציבה דייה, מאפשר להם לאמץ אך ורק ילדים גדולים או תינוקות עם צרכים מיוחדים.⁵ מדינת ישראל מוכנה לתת את מי שנחשבים בעיניה לתינוקות סוג ב למי שנחשבים בעיניה לזוגות סוג ב (טריגר ומאסס [טרם פורסם]).⁶

הבחירה של ישראלים בהודו כאתר שבו ייוולדו ילדיהם שונה מאוד מהבחירה של ישראלים בהודו כיעד לטיול של אחרי צבא או לחיפוש אחר שקט פנימי או תוכנות רוחניות. מחקרים שנעשו על תופעת "הטיול הגדול אחרי הצבא" מתארים את התרמילאים הישראלים כ"עולים לרגל יותר מאשר תיירים; הם מבקשים 'לגלות את עצמם', שכס לצד שכס עם אלפי ישראלים אחרים" (הרצוג 2007) ו"מרכיבים לשהות בצוותא במובלעות בעלות צביון ישראלי" (נוי 2003, 75). מחקר אחר הראה שהמטיילים הישראלים באים מכל שכבות הגיל: הצעירים שבהם מתייחסים אל הנסיעה להודו כאל מסע חניכה, ואילו בעבור המבוגרים שבהם מדובר ב"הרפתקה של אמצע החיים" (מעוז 1999; תשס"ה).

ישראלים התחילו לנסוע להודו כדי להפוך להורים משום שחוק הפונדקאות הישראלי⁷ מגביל את תחולתו לזוגות הטרוסקסואליים בלבד (זפרן 2015), משום שהחוק מגביל את הגדרתן של מי שיכולות לשמש פונדקאיות וכתוצאה מכך נוצר מחסור בנשים פונדקאיות בישראל, ומשום שפונדקאות במדינה שנחשבת בעיני ישראלים רבים לקרובה יותר תרבותית — ארצות הברית — עולה הון עתק. הכול נראה מאורגן ומסודר. באים אלינו, לוקחים אותנו, מדברים בשמנו. אנחנו צריכים לעשות רק שני דברים: להתאזר בסבלנות ולשלם. בהדרכה שסוכנות הפונדקאות הישראלית⁸ קיימה ללקוחותיה ערב נסיעתם — אירוע מלחיץ ומעודד גם יחד — נאמר שצריך לקבל את

4 כאשר הרבר היה אפשרי; היום כבר אין אפשרות כזאת.

5 לפי הפרשנות לסעיף 3 לחוק אימוץ ילדים התשמ"א-1981 בהנחיית היועץ המשפטי לממשלה. ראו הודעה לעיתונות מס' 7751 מיום 10.2.2008. לדוח הוועדה הציבורית לבחינת הסדרה חקיקתית של נושא הפריור וההולדה בישראל (להלן: "דוח מור יוסף") (מאי 2012) ראו <http://www.health.gov.il/publicationsfiles/bap2012.pdf>.

6 למיטב ידיעתי, עד היום אף יחיד או זוג חד-מיני לא בחר להיאבק בנוהל מפלה זה. הסיבות האפשריות לויתור על מאבק לשינוי ההפליה באימוץ ראויות לדיון במאמר נפרד.

7 חוק הסכמים לנשיאת עוברים (אישור הסכם ומעמד היילוד), התשנ"ו-1996.

8 סוכנות הפונדקאות שנעזרנו בה סיפקה "חבילה" שכללה תיווך לרכישת תרומת ביצת (תורמות הביציות היו נשים לבנות מדרום אפריקה), תיווך בינינו לבין מעבדות פריור וסוכנות פונדקאיות בהודו, והדרכה בכל הנוגע להשלמת ההליכים המשפטיים הנחוצים בהודו לשם הבאת התינוק או התינוקות לארץ.

עניין "הזמן ההודי"; ובכלל, מומלץ שלא להיות "ישראלי": לא להתווכח, לא לעמוד על שלנו גם כאשר אנו סבורים ש"מגיע" לנו. יש להיות מנומסים ואפילו כנועים; בהודו לא מעריכים נכחנות ותובענות.

הביורוקרטיה מתחילה כבר עם הנחיתה במומבאי ומיד לאחר ההתמקמות ב"רזידנס": עורך הדין ההודי שמייצג את הסוכנות הישראלית צריך להביא לבית המלון את החוזה עם הפונדקאית חתום ומאושר בידי נוטריון, שכן הוא יהיה האסמכתה שתאפשר את הגישה אל התינוק שיוולד. אחר כך צריך לבדוק בבית החולים שהפונדקאית התאשפזה באותו השם שרשום בחוזה, שכן אי-הקפדה על כתיב אחיד של שמה עלולה להיות מקור לצרות. אם הכול יהיה תקין, מרגע הלידה אמור להתחיל החודש שנדרש לכל הסידורים הביורוקרטיים: הסעת הפונדקאית לקונסוליה הישראלית; הסעת התינוק לקונסוליה לצורך בדיקת הרקמות; ההליכים המשפטיים בארץ; הנפקת הדרכון הישראלי; ההליכים במשרת ההגירה ההודית (ה-FRRO), ולבסוף הטיסה לארץ. זה מה שנאמר לנו בערב ההדרכה שקיימה סוכנות הפונדקאות בתל אביב, לפני נסיעתנו.

לא די שהראש מתפוצץ מסידורים, ישנן גם כל הדאגות שקשורות בלידה הצפויה: שהתינוק/ת יהיה/תהיה בריא/ה (הסבר על הלוכסנים מיד בתחילת הפרק הבא); שהפונדקאית תהיה בריאה ותעבור את הלידה בשלום, גופנית ונפשית; שהתינוק יהיה שלנו מבחינה גנטית ולא של הפונדקאית ובן זוגה (חרדה ייחודית שהורים שאינם נזקקים לפונדקאות אינם מכירים); ושהכול יעבור בשלום, ונחזור סוף סוף לדירה הקטנה שלנו בארץ ונתחיל את חיינו החדשים.

אבל אני מדלג קדימה. לפנינו עוד שעות רבות של ביורוקרטיה, ועוד יותר מזה, שעות של המתנה ב"רזידנס", שברכת השחייה שלו תהפוך לזירת ההמתנה, החלפת המידע והתמיכה המרכזית שלנו ושל עוד כעשרה זוגות ישראלים – סטרייטים והומואים – וגם אב אוסטרלי אחד ואב אמריקני אחד.

"תנו לי עשר דקות ואני נותנת לכם תינוק"

בן או בת?

החוק ההודי אוסר את גילוי מין העובר במהלך ההיריון, כדי להילחם בתופעת ההפלות של עוברים ממין נקבה,⁹ ומטיל עונש מאסר על רופאים שמגלים למטופליהם את מין העובר (Gentleman 2006). כתוצאה מכך, סרטוני בדיקות האולטרסאונד וסקירות המערכות

9 Pre-Conception and Pre-Natal Diagnostic Techniques (Regulation and Prevention of Misuse) Act, 2004 (PCPNDT). קדם לו Pre-Conception and Pre-Natal Diagnostic Techniques Act, 1994. שלא אסר את גילוי מין העובר בבדיקת אולטרסאונד.

שנשלחים לארץ להורים המיועדים כדי שיוכלו לקחתם למומחים ישראלים לסקירת מערכות ולהשתתף במשחק החרדות כמו כל זוג ישראלי אחר שמצפה ללידה, מצונזרים (עם זאת, זוגות שציפו לתאומים ידעו בדרך כלל את מין העוברים, שכן בשל תנועת העוברים המהירה ברחם היה קשה לצנזר את איברי המין של שניהם).

אנחנו ציפינו לתינוק אחד. מראש ביקשנו, על אף הפחתת הסיכויים להשגת היריון, שיושתל ברחמה של הפונדקאית עובר אחד בלבד, ולא שניים או שלושה כמקובל בהליכי הפרייה חוץ-גופית בכלל ובהליכי פונדקאות בפרט (Hacker [forthcoming]).¹⁰ במקרה שלנו אפוא הצנזור היה אפקטיבי, והמומחה שנועצנו בו לא ידע לומר לנו את מין העובר. זו נקודה חשובה, לא רק בגלל האובססיה התרבותית באשר למין היילוד אלא גם בשל סיבות ביורוקרטיות קונקרטיות: בהדרכה לקראת הנסיעה התבקשו הזוגות שלא ידעו את מין העוברים שלהם להכין מראש שמות לבנים ולבנות, משום שבהודו תינוק שלא ניתן לו שם אינו משוחרר מחדר הלידה למחלקה.

האובססיה באשר למין היילוד משותפת גם לתרבות ההודית וגם לתרבות הישראלית, אם כי מסיבות שונות. בישראל, לפחות ברמה המוצהרת, קיים טאבו (וגם איסור בחוק) על ביצוע הפלה בשל מין עובר לא רצוי (בדרך כלל העוברים שאינם רצויים הם עוברים ממין נקבה, בשל התרבות הפטריארכלית המעדיפה בנים).¹¹ בהודו, בגלל התופעה החברתית של הפלת עוברים ממין נקבה (בנות נחשבות לנטל כלכלי על המשפחה שכן יש לציידן בנדוניה יקרה כדי שתוכלנה להינשא), המחוקק נאלץ כאמור להתערב.¹² לאובססיה הישראלית יש גם היבטים צרכניים-קפיטליסטיים מובהקים שבאים לידי ביטוי למשל במגדור הציוד לתינוק באמצעות צבעים (ורוד/כחול).¹³ כשנכנסנו לחנויות ייעודיות כדי להצטייד לקראת הנסיעה להודו בכגדים, מוצצים ובקבוקים (אפילו הבקבוקים צבועים בצבעים ממוגדרים) לתקופה שמיד לאחר הלידה, השאלה הראשונה ששאלו נשות המכירות הייתה אם זה בן או בת, והן נדהמו כשענינו שאנחנו לא יודעים.

10 את תרומת הביצית רכשנו בתיווך הסוכנות הישראלית מתורמת אנונימית לבנה מדרום אפריקה. תורמות הביציות מוטסות על חשבון ההורים המיועדים להודו, ושם נשאבות מגופן הביציות במעבדת פריין מקומית שעובדת עם סוכנות התיווך הישראלית. במעבדת הפריין ההודית גם נוצרים העוברים מהביציות ומהזרע שמוטס מהארץ.

11 "נוהל לברירת מין היילוד — הוועדה הארצית לברירת מין היילוד באבחון גנטי טרום השרשתי" (חוזר המנהל הכללי מספר 21/2005 מיום 9.5.2005) מאפשר לקבוע מראש את מין העובר מטעמים רפואיים, ובמקרים נדירים מסיבות שאינן רפואיות.

12 תופעה נוספת הקשורה לכך היא רצח בנות מיד לאחר לידתן בידי אמותיהן-יולדותיהן או של נטישתן, כפי שמתואר בסרטו התיעודי של אוון גריי דיוויס *It's a Girl!* (2012).

13 ג'ו פאולטי, שחקרה את ההבחנה בין צבעי בנים לצבעי בנות בארצות הברית, מצאה כי הפיכת הוורוד לצבע "של בנות" וכחול לצבע "של בנים" התרחשה בארצות הברית בראשית המאה העשרים. עד אז נהגו להלביש בנים ובנות כאחד בשמלות לבנות חסרות ייחוד מגדרי (Paoletti 2012).

אף על פי שלא הייתה לנו העדפה לבן או לבת, העיסוק האובססיבי של הסביבה בשאלה אם אנחנו מצפים לבן או לבת חלחל ועורר סקרנות. היה לי קשה ליצור דמות פנימית שאני מחכה להגעתה בלי לדעת אם זה בן או בת, כי גם אני תוצר של התרבות הזאת שעוסקת בצורה כפייתית כל כך במין ובמגדר ותובעת קטלוג בינרי: זכר או נקבה (זיו 2013, 95–96).

בבית החולים

בית החולים הירננדני (Hiranandani) שבפואי הוא בית חולים פרטי מפואר, והוא זירה חשובה נוספת בסיפור שלנו: כאן מטופלות הפונדקאיות, כאן הן יולדות ומאושפזות לאחר הלידה, כאן ההורים המיועדים מקבלים לידיהם את התינוקות וכאן התינוקות מטופלים ונמצאים במעקב רפואי והתפתחותי עד הנסיעה לארץ המוצא של הוריהם. למעשה הוא ה"טיפת חלב" שלנו במשך שהותנו בהודו. לא רק ישראלים מטופלים כאן ולא רק הורים שנעזרים בסוכנות הפונדקאות שאנו נעזרנו בה; יש כאן סקנדינווים, אמריקנים, בריטים, אוסטרלים והורים מארצות נוספות, הרוב המכריע, אגב, זוגות הטרוסקסואליים.¹⁴

ביום שנקבע ללידה הגענו לבית החולים שלוש שעות לפני המועד, כפי שנתבקשנו. לאחר הרישום בדלפק הקבלה היה עלינו להיפגש עם העובדת הסוציאלית של בית החולים ולהציג לה מסמכים המאשרים את הקשר של האב הגנטי לתינוק שעומד להיוולד ואת הסכמת הפונדקאית.¹⁵ אף שמדובר בהליך שגרתי, בכל פעם, כך סיפר לי איש הקשר שליווה אותנו, יש תקלה או מתעורר ספק: לעתים זה הבדל באיות שמה של הפונדקאית (לזה דאגנו בעוד מועד), ובמקרה שלנו — שמה של מעבדת הפיריון ההודית שבה נוצרו העוברים ובה הושלל אחד מהם ברחמה של הפונדקאית; העובדת הסוציאלית לא הכירה את המעבדה. לאחר דין ודברים בהינדית בינה לבין איש הקשר ההודי היא התרצתה וחתמה על המסמכים הנחוצים. לדברי איש הקשר, זו דרכם של פקידים הודים לשוות יתר חשיבות לעבודתם ולפתח תחושת עוצמה וכוח על הנזקקים לחתימתם — טענה שמוצאת תימוכין גם במחקר של אקיל גופטה (Gupta 2012, 24).

לאחר הסידורים הללו וקבלת חדר באגף החולים שבקומה ה-12, שבו נתאספן אנו וילדנו או ילדתנו עד השחרור מבית החולים, הונחנינו אל אזור חדרי הניתוח כדי לחכות ללידה. וכך, במסדרון יושבים בינות לאבות ההודים גם שני האבות הישראלים הנרגשים ואמו של אחד מהם, שהגיעה כדי לשהות אתם במהלך השבועיים הראשונים. כולם ממתנינים בדריכות

¹⁴ מבין 169 זוגות ויחידים ישראלים שפנו לפונדקאות בחו"ל ב-2013, 82 זוגות הטרוסקסואליים, 47 יחידים ו-40 זוגות חד-מיניים (ליאור ואחרים 2014).

¹⁵ לפני שינוי החוק ההודי בדצמבר 2012, שבעקבותיו נמנעה מזוגות חד-מיניים האפשרות להיעזר בפונדקאות, נהנו זוגות חד-מיניים מעצימת עיניים של השלטונות ולא מהכרה בהם: האב הלא גנטי לא היה צד להליכים הבירוקרטיים בהודו. הליך הפונדקאות בוצע, מבחינת הבירוקרטיה ההודית, בין גבר רווק זר לאישה הודית המשמשת פונדקאית. זאת אף על פי שהאב הלא גנטי נכח במרבית השלבים מהלידה ועד הנסיעה הראשונה למשטרת ההגירה ההודית לצורך קבלת אשרת יציאה.

שתיפתח דלת אגף חדרי הניתוח וממנה תצא האחות ובידיה היילוד ותכריז: "it's a baby boy" או "it's a baby girl". כולם מסביבנו הורדים, אנחנו הזרים היחידים.

הזמן חולף (כזכור, הלידה נקבעה לשעה 15:00), והרופאה המיילדת "שלנו" עוד לא הגיעה. לקראת רבע לארבע היא מגיעה. אנחנו מציגים את עצמנו לפניה, ותוך שהיא חולצת את נעליה ומניחה אותן על המתקן המיועד לכך ונועלת כפכפים היא מבטיחה: "Give me ten minutes. In ten minutes you have baby". לאחר למעלה משעה של המתנה מייסרת (שבמהלכה חולפים בראשי אינספור תסריטים על סיבוכים אפשריים – הן לילודת והן לתינוק או לתינוקת), יוצאת מחדר הניתוח אחות ובידיה תינוק שקט ופקוח עיניים, עטוף בכד ירוק. היא ניגשת אלינו בלי לקרוא כלל בשמנו ומודיעה: "It's a baby girl". היא פותחת את הכד ומוכיחה את מין התינוקת. אנחנו מתבוננים בה ויודעים את שמה. היא נותנת לנו להחזיק בה, אנחנו מציגים את עצמנו לפניה, לפני בתנו, קוראים לה בשמה החדש, ואז האחות לוקחת אותה בחזרה ומגישה טופס שבו האב הגנטי צריך למלא את שמה, לסמן "P" ליד התיבה שכתוב בה "female", לכתוב לידה, בכתב יד ובאותיות גדולות את המילה FEMALE, ולחתום ליד. איש אינו מסביר לנו מדוע. הנחנו שמכיוון שתינוקות בנות רצויות פחות בהודו, הדבר נועד למנוע התכחשות של האב לבתו. הנחתנו מופרכת מיד כשאנחנו משוחחים עם הורים ישראלים אחרים שתינוקותיהם נולדו באותו בית חולים: יש כאלה שנולדה להם בת ולא התבקשו לכתוב בכתב יד את המילה FEMALE, ויש כאלה שנולד להם בן ונדרשו לכתוב MALE. נראה שמדובר באותה שרירותיות ביורוקרטית שנתקלים בה בהודו מפעם לפעם – יוזמה מקומית ואישית של הפקיד או הפקידה, כפי שקרה עם העוברת הסוציאלית בנוגע לשם מעבדת הפריזן כמה שעות קודם לכן.

לאחר מכן התבקש האב הגנטי לגשת ל"חדר רישום לידות" ולהמתין בחוץ שיקראו לו להשלים את הליך הרישום. במסדרון המוליך לשם מחכים עוד זוגות מערביים, חלקם נושאים תינוקות בני יומם, ואחרים מחכים כמוהו. לאחר כשעה ורבע של המתנה, משאיש לא קרא לו, כפי שהובטח, הוא נוקש בעדינות על דלת חדר הרישום ושואל, שוב, בעדינות, כפי שזכר מההדרכה ערב הנסיעה, מתי להערכתם הוא ייקרא. האחות שבפנים מושיטה לו מיד טופס למילוי. הוא ממלא אותו (הטופס כולל פרטים רבים, כמו דתו של האב הגנטי ודתה של תורמת הביצית, וכן דתו של התינוק; האב הגנטי מציין לעצמו שבישראל המדינה קובעת את דתו של אדם לפי הדין הדתי (תינוק הוא יהודי אם נולד לאם יהודייה ולא אם הוריו מצהירים שהוא יהודי).

בחדר הלידה נותנים לשני האבות הנרגשים (אבל לא לסבתא הטרייה) – בזה אחר זה, כל אחד בנפרד – לבקר את התינוקת. היא שוכבת על גבה, עטופה כולה בסדין הירוק של חדר הניתוח, רק ראשה הקטן גלוי, מתחת למנורת חימום. היא ישנה. בגלל הסדין שעוטף את גופה נשימותיה כלל לא ניכרות. היולדת, הפונדקאית, גם היא נמצאת שם, אבל וילונות מפרידים בין התינוקות לבין היולדות, ואין לדעת מי מהנשים ששוכבות מעבר לוילון היא הפונדקאית ולמי יימסר התינוק שילדה לפני כמה דקות. ידענו כיצד הפונדקאית נראית, כי תמונה שלה נשלחה אלינו לארץ, אולם לא היה אפשר לזהותה בין היולדות בחדר מלא הווילונות והמואפל מעט.

בשמונה בערב, כשלוש שעות לאחר הלידה, מתבקש האב הגנטי לגשת שוב אל חדר הלידה ולהתלוות לסניטר שמסיע את מיטת התינוקת הזעירה אל החדר הפרטי ששכרנו בקומה ה-12 של בית החולים המפואר, שבו נשהה עם התינוקת בשלושת הימים הבאים. הסניטר, האב והתינוקת עולים במעלית אל חדרי האשפוז הפרטיים ונכנסים אל החדר שבו אנו צפויים להיות עד לשחרור מבית החולים ביום ראשון בבוקר. במהלך ימים אלה צוות אחיות ינחה אותנו בכל שלוש שעות כיצד להאכיל את התינוקת, כיצד לעטוף אותה בחיתול לחבילה קטנה ששומרת על ידיה צמודות לצדי גופה ומרגיעה אותה, ועוד היבטים של הטיפול בה. במהלך הימים הללו יילקחו דגימות דם, ייערכו ביקורות יומיות של רופא ילדים, וההורים, בתם וסבתה בעיקר ישהו ביחד.

למה הודו?

השהות במלון הדירות "רזידנס" עם זוגות הטרוסקסואליים שהיו זכאים להיעזר בפונדקאות בישראל (וחלקם אף היו "בוגרי" הליך פונדקאות כושל בארץ), זוגות חד-מיניים והורים יחידניים אפשרה לי לחדד את שאלת הבחירה בהודו ואת ההשוואה בין פונדקאות המתקיימת בארץ מכוח החוק הישראלי לבין זו המתבצעת בחו"ל באופן כללי, וכן בין תהליכי הפונדקאות במדינות שונות בחו"ל. בפרק זה אדון בשיקולים המרכזיים לבחירה באתר מסוים והעדפתו על פני אחר ובייחודיותה של הודו כיעד פופולרי לפונדקאות של ישראלים. אעשה זאת על סמך הספרות המחקרית הקיימת, חוויותי האישיות ושיחות רבות עם זוגות ויחידים שבחרו גם הם בהודו להיות המקום שבו יהפכו להורים.

החוק

בעבור זוגות חד-מיניים התשובה לשאלה שבכותרת חלק זה ברורה: חוק הסכמים לנשיאת עוברים (אישור הסכם ומעמד היילוד), התשנ"ו-1996, הוא חוק הפונדקאות הישראלי (וכך ייקרא להלן), מגדיר את ההורים המיועדים כ"איש ואשה שהם בני זוג, המתקשרים עם אם נושאת לשם הולדת ילד" (סעיף 1). כלומר, שני גברים או גבר או אישה יחידים אינם רשאים להתקשר עם אם נושאת לשם הולדת ילד בישראל.¹⁶

גם זוגות הטרוסקסואליים אינם זכאים אוטומטית, מעצם היותם כאלה, להיעזר בהליכי פונדקאות בישראל. ההתקשרות עם פונדקאית כפופה לאישור ועדת אישורים שממנה שר הבריאות. בוועדה חברים שני רופאים בעלי תואר מומחה ביילוד ובגינקולוגיה, רופא בעל תואר

16 גם התיקון לחוק שהציעה שרת הבריאות יעל גרמן בפברואר 2014 אינו מאפשר לזוגות חד-מיניים להתקשר בישראל עם אם נושאת לשם הולדת ילד. אם יעבור, התיקון ירחיב את מעגל הזכאים להיעזר בשירותי פונדקאות ויכלול גם רווקים ורווקות; ראו סעיף 1 לתזכיר חוק הסכמים לנשיאת עוברים (אישור הסכם ומעמד היילוד) (תיקון – הגדרת הורים מיועדים וביצוע הסכם מחוץ לישראל), התשע"ד-2014.

מומחה ברפואה פנימית, פסיכולוג קליני, עובד סוציאלי, נציג ציבור שהוא משפטן, וכן איש דת, לפי דתם של הצדדים (סעיף 3). נוסף על כך עליהם לעבור "הערכה פסיכולוגית" (סעיף 4(א)) (4) ולהציג לוועדה "אישור של פסיכולוג או עובד סוציאלי כי ההורים המיועדים קיבלו ייעוץ מקצועי מתאים, לרבות בדבר אפשרויות הורות" (סעיף 4(א)5)). הזדקקותם לשימוש בפונדקאות כדי להפוך להורים מחייבת אותם להליך מקדמי של קבלת "רישיון הורות" (טריגר 2010). לכך יש להוסיף את המחסור בפונדקאיות שיצר החוק בשל כמה מגבלות שהטיל על זהות הפונדקאיות: ככלל, רק מי שאינה נשואה יכולה לשמש פונדקאית (סעיף 2(3)(א)). רק במקרים חריגים ובאישור ועדת האישורים הפונדקאית יכולה להיות נשואה;¹⁷ אסור שהיא תהיה קרובת משפחה של אחד ההורים המיועדים (סעיף 2(3)(ב)), "למעט קרבת משפחה בדרך של אימוץ" (סעיף 1); הזרע המשמש להפריה חוץ-גופית חייב להיות של האב המיועד (כלומר, אם הוא נוקק לתרומת זרע בשל פגם כלשהו בזרעו, משתמע מכך שהוא ובת זוגו אינם זכאים להיעזר בפונדקאות בישראל) (סעיף 2(4)); אם האם המיועדת היא יהודייה, לא ניתן להתקשר עם פונדקאית שאינה יהודייה (סעיף 2(5)).¹⁸ ניתן לזהות בהסדרים הללו את טביעת האצבע של הממסד הדתי, שהפכה את החוק למוגבל לאוכלוסייה מצומצמת יחסית, משיקולים הלכתיים-אורתודוקסיים של מה שמכונה "כשרות יוחסין" (או במילים אחרות, כדי לוודא שהתינוק לא ייחשב ממזר או ספק-ממזר לפי ההלכה האורתודוקסית). רשימת מי שאינם זכאים להיעזר בחוק הפונדקאות הישראלי אפוא, הן כהורים מיועדים והן כפונדקאיות, ארוכה.

הדמיון הרב בין המשפט ההודי למשפט הישראלי בנוגע ליחס בין דת למדינה ולדיני המעמד האישי (בין היתר בשל עברן המשותף כקולוניות בריטיות)¹⁹ מתקיים גם בתפיסת ההורות המשפטית ותפקיד הגנטיקה. בשתי המדינות תינוק אינו זוכה באזרחות מקומית מכוח לידה (שלא כמו בארצות הברית, למשל). בשתייהן הגנטיקה ממלאת תפקיד חשוב בקביעת האזרחות: בישראל אזרחות ההורה וההשתייכות הדתית קובעות את קבלת האזרחות, וההשתייכות הדתית לגבי יהודים נקבעת לפי דת האם (כלומר היא מקבעת את הביולוגיה כדרך הורשת הדת אבל גם כדרך הורשת האזרחות); ובהודו, היעדר הקשר הגנטי בין היולדת לבין התינוק, כפי שקורה בפונדקאות, שולל מהפונדקאית את הורותה ומהתינוק – אזרחות הודית. הדבר מייצג מצד אחד את התפיסה הפטריארכלית הקלאסית של האישה (ככלל, לא רק בפונדקאות) ככלי להבאת ילדים לעולם ותו לא, ומצד שני משחרר את אחיזתה של הודו כמדינה בתינוק, ומאפשר ביתר קלות את קביעת הורותם של ההורים המיועדים.

17 לדברי אתי סממה, שחקרה את הפונדקאות בישראל, כיום כמחצית מהפונדקאיות שמאושרות על ידי הוועדה הן נשים נשואות. עם זאת, נוסח החוק לא שונה.

18 עוד נקבע בסעיף 2(5) לחוק הפונדקאות, ש"אם היו כל הצדדים להסכם לא-יהודים רשאית הוועדה לסטות מהוראות פסקה זו בהתאם לחוות דעת של איש דת חבר הוועדה". דרישת ההתאמה הדתית בחוק הפונדקאות מזכירה את דרישת ההתאמה הדתית בסעיף 5 לחוק אימוץ ילדים, התשמ"א-1981.

19 להשוואה מרתקת בין המשפט ההודי למשפט הישראלי, בעיקר דרך הפריזמה התרבותית של איסור שחיט הפרות בהודו ואיסור גידול החזירים בישראל, ראו Barak-Erez 2010.

כסף

מי שאינם זכאים להיעזר בשירותי פונדקאות בישראל יכולים לפנות למדינות שבהן היא חוקית ופתוחה בעבורם. בדרך כלל, ישראלים פונים לארצות הברית, לגיאורגיה (הפתוחה לזוגות הטרוסקסואליים בלבד) או להודו. הבחירה בהודו על פני ארצות הברית מושתתת על כמה שיקולים: ראשית, הליך הפונדקאות בהודו זול בהרבה מאשר בארצות הברית. קשה להעריך במדויק בכמה, אבל מהזוגות ששוחחתי אתם ומניסיוני האישי נראה שמדובר בעלות כוללת של כ-300,000 ש"ח להליך בהודו לעומת כ-500,000 ש"ח לפחות בארצות הברית (בערכים של 2013). הערכה זו נכונה להליך שבו הכול מתנהל כשורה: תרומת הביציות מוצלחת, נוצרים עוברים, הם נקלטים ברחמה של הפונדקאית וההיריון נגמר בלידה של תינוק בריא אחד. לידת פג, לידת תאומים, כמו גם כל סיבוך שמצריך תרומת ביצית נוספת או השתלות חוזרות של עוברים עלולים לייקר מאוד את העלות הכוללת.²⁰

בספרות הפמיניסטית שמבקרת את הפונדקאות בהודו נהוג לטעון שהפונדקאות הבינ-לאומית בהודו התפתחה בין השאר גם משום שהיא זולה יותר בעבור הזרים שרוכשים את שירותי הפונדקאיות שם (ליפקין וסממה 2013, 23; 445; Rudrappa 2012). ייתכן שהדבר נכון בנוגע לאמריקנים מסוימים שבחרים לנסוע להודו במקום להיעזר בשירותיה של פונדקאית אמריקנית,²¹ אולם בעבור ישראלים העלות של הליך פונדקאות בהודו אינה נמוכה בדרך כלל מהעלות של הליך פונדקאות בארץ. לפי הערכות שונות, התשלום לפונדקאית בישראל עומד על כ-150,000–250,000 ש"ח (ליפקין וסממה 2013, 461–462), נוסף על כ-50,000 ש"ח לסוכנות תיווך, אם נעזרים בשירותיה, והוצאות נלוות (עורכי דין, ליווי פסיכולוגי, תוספת תשלום בעבור נשיאת תאומים או לידה בניתוח קיסרי, ועוד). ישראלים שחוק הפונדקאות חל עליהם נהנים מהשתתפות קופות החולים בחלק ניכר מההוצאות הרפואיות (כמו תרומת ביצית וכל הטיפול הרפואי בפונדקאית). במקרה של פונדקאות בחו"ל, לעומת זאת, ההורים המיועדים נאלצים לממן את השירותים הללו כמעט במלואם מכיסם.²² הורים אלה גם נאלצים

20 הערכה זו מתבססת על העלות הכוללת של רכישת תרומת ביציות, ביצוע ההפריה, תשלום לפונדקאית, למעבדות הפריזון, לרופאים, לבית החולים ולסוכנות התיווך, תשלומי אגרות בהודו ובישראל, עלות בדיקת הרקמות והוצאות משפטיות בארץ הלידה ובישראל, עלות הטיפול הרפואי בתינוק לאחר לידתו ועלות הטיסות והשהייה בארץ הלידה עד שמתקבל אישור לחזור לישראל (כחמישה שבועות בממוצע בהודו). בחישוב זה לא נכללת המשמעות הכלכלית של חופשה ארוכה ממקום העבודה בעבור שכירים או אובדן הכנסות בעבור עצמאים. כמו כן לא כלולה בו העלות של ההליכים המשפטיים בארץ לרישום ההורה הלא גנטי כהורה הנוסף של התינוק — עלות שיכולה להגיע לעשרות אלפי שקלים נוספים.

21 אם כי גם זה לא בטוח, שכן העלות של פונדקאות בעבור אזרח אמריקני, שיש לו ביטוח רפואי ושאינו נאלץ לטוס לארצות הברית ולהתגורר בה בכתי מלון, להפסיד שבועות עבודה רבים בארץ מוצאו וכו', נמוכה בהרבה מהעלות של פונדקאות בארצות הברית בעבור מי שאינו אזרח אמריקני.

22 בזמן כתיבת שורות אלו מתנהל מאבק משפטי על כיסוי הוצאות רכישת תרומת הביצית גם בפונדקאות חו"ל של זוגות חד-מיניים. כיום קופות החולים מסרבות לכסות עלויות אלה.

לעזוב את הארץ לשבועות ארוכים, לממן מגורים עם תינוק בחו"ל והוצאות משפטיות במדינה זרה (נוסף על ההוצאות המשפטיות בארץ) ולאבד הכנסות, ולעתים אף את מקום העבודה בארץ.

זמן

לשער ההמרה הכספי, שבשלו שקל ישראלי קונה בהודו יותר מאשר בארצות הברית, מתווסף שער המרה תרבותי-מוסרי. בארצות הברית הפונדקאית "מראיינת" את ההורים המיועדים ויכולה לסרב לעבוד אתם, והדבר מאריך לעתים את הליך ההתקשרות בין ההורים המיועדים לאישה הפונדקאית. לעומת זאת לפונדקאית בהודו בדרך כלל אין כל יכולת להיות מעורבת באופן פעיל בתהליך, בבחירת שותפיה לחוזה ובניהול משא ומתן על תנאיו. פעמים רבות הפונדקאית ההודית אינה מסוגלת לקרוא בעצמה את החוזה, שכן אינה יודעת אנגלית או שכלל אינה יודעת קרוא וכתוב; פונדקאיות הודיות מספרות שלא קיבלו עותק של החוזה או שהוא נחתם רק לאחר קליטת העובר שהושלם ברחמן (Hacker [forthcoming]). מגוון הבעיות הנוצרות בגלל פערי הכוח בין הצדדים לחוזה הוא רחב, וסוכנויות פונדקאות בהודו נוהגות בפונדקאיות בדרגות משתנות של הגינות ובהורים המיועדים בדרגות משתנות של שקיפות.

אם כן, מלבד העלות הכספית הנמוכה יחסית לעומת ארצות הברית, לביצוע הליך פונדקאות בהודו יש יתרון נוסף והוא המהירות היחסית שבה אפשר להפוך להורים (הדבר תלוי כאמור באופן פעולתה של סוכנות התיווך שאתה מתקשרים ועד כמה היא משתפת את הפונדקאיות בתהליך). מרגע ההתקשרות עם סוכנות פונדקאות בארצות הברית עשויות לחלוף שנתיים ואף שלוש עד שנולד תינוק; בהודו, כאשר הכול הולך כשורה מבחינה רפואית, ניתן להפוך להורים בתוך כשנה מרגע החתימה על החוזה.²³

הספרות הביקורתית בנוגע לפונדקאות מחמיצה היבט אנושי מעניין בנוגע לבחירה של הורים מיועדים בהודו בשל יעילות ההליכים שם. לפחות חלק מהזוגות הטרוסקסואליים הישראלים מגיעים להחלטה להיעזר בשירותי פונדקאות לאחר שנים רבות של סבל וטראומה כתוצאה מטיפולי פוריות כושלים, הפלות טבעיות, לידות מת, כריתת רחם וסיבוכים רבים אחרים, ולכן גורם הזמן בעבורם הוא משמעותי. היו זוגות שתיארו באוזניי את המחשבה על הליך פונדקאות שיאריך שנתיים-שלוש, על כל המתח שכרוך בהשגת היריון, שמירתו ולידה של תינוק בריא, כבלתי נסבלת. חלקם, אגב, עברו טראומות נוספות במסגרת ניסיון להיעזר בפונדקאית ישראלית: זוג הטרוסקסואלי אחד, למשל, התקשר עם פונדקאית שהערימה

²³ פרקטיקה בעייתית במיוחד בהודו היא השתלת עוברים של אותם הורים מיועדים במספר פונדקאיות במקביל כדי להבטיח היריון לפחות אצל אחת מהן, ואז ביצוע הפלה או דילול עוברים בחלק מהפונדקאיות. לא תמיד מספרים להן שהן פונדקאיות ל"גיבוי", ובדרך כלל גם לא משלמים להן במקרה כזה. תודה לאתי סממה על שהפנתה את תשומת לבי לכך.

עליהם, כנראה באמצעות חוות דעת רפואית קנויה, והסתירה מהם את העובדה שיש לה בעיות פוריות. כך, לאחר שחוו שתי לידות מת במשך השנים שבהן ניסו להביא ילדים לעולם, התברר להם בשלב מתקדם של טיפולי הפריור שגם הנתיב החדש שבחרו מוביל למבוי סתום. חיפוש אישה אחרת לפונדקאות בישראל והמתנה לאישורי הוועדה לא באו בחשבון מבחינתם, והם פנו לאפיק היקר יותר, של פונדקאות בחו"ל (למתווכים הישראלים בהליך פונדקאות ישראלי, שגובים שכר טרחה גבוה ולא תמיד אחראים על סינון הפונדקאיות בישראל ובחירת המתאימות מביניהן, יש ככל הנראה חלק לא מבוטל בכך שזוגות הטרוסקסואליים נואשים מההליך ופונים לפונדקאות בחו"ל).

התוצאה, כמובן, שנויה במחלוקת: הצורך הנפשי של ההורים המיועדים בהליך מהיר מתמלא לעתים בזכות אי-הקפדה על הדדיות בינם לבין הפונדקאית מבחינת יצירת ההתקשרות. בין שהוא מצדיק את הבחירה בהודו על פני ארצות הברית ובין שלא — שכן עם כל ההתחשבות בטראומות קודמות שההורים המיועדים סובלים מהן, אין לרפאן באמצעות ויתור על מודל של הסכם שהוא תוצר של משא ומתן הדדי ומלא — היבט זה של המוטיבציות של זוגות הטרוסקסואליים להעדיף פונדקאות בהודו נעדר מהספרות וחשוב להכירו.

מרחק

המרחק הגיאוגרפי מהפונדקאית וממערכת הפריור אינו ייחודי בעבור ישראלים שנעזרים בפונדקאות בהודו, ומאפיין את כל מי שנעזר בפונדקאות בחו"ל, אם כי גם בנקודה זו יש כמה הבדלים חשובים בין היעדים. הקרבה התרבותית לארצות הברית ואופן עבודתן של סוכנויות הפונדקאיות מחייבים קשר עם הפונדקאית. כפי שציינתי, ההתקשרות עם פונדקאית בארצות הברית היא תוצאה של בחירה והסכמה הדדיות, ובמובן הזה היא הקרובה ביותר לאידיאל החוזי של "מפגש רצונות": בשני הצדדים צריכה להתקיים "גמירת דעת" להתקשר בחוזה עם הצד השני בתנאים המסוימים שהוסכמו ביניהם, וזאת כתנאי לתוקפו המחייב של החוזה. לכן, אף שבמשך רוב חודשי ההיריון הצדדים מרוחקים זה מזה גיאוגרפית, הם בכל זאת נפגשים כמה פעמים, בדרך כלל בתחנות חשובות במהלך ההיריון (למשל, ההורים המיועדים טסים כדי להיות נוכחים בסקירת המערכות של העובר), ובמקרים רבים שומרים על קשר בטלפון, באימייל או בשיחות וידאו באינטרנט.

הדבר נכון גם לזוגות הנעזרים בפונדקאות במדינות מסוימות במזרח אירופה, כאשר ניתן להתגבר על מכשול השפה. כך למשל, זוג הטרוסקסואלי שנעזר בפונדקאית מגיאורגיה שמר על קשר רציף עם הפונדקאית וביקר אותה כמה פעמים לפני הלידה. בני הזוג אף חברים בפייסבוק עם הפונדקאית, וכך היא מתעדכנת בנוגע למצב התינוק שילדה, מקבלת תמונות שלו ושומרת אתם על קשר רציף.

הריחוק הגיאוגרפי מהודו מצטרף לריחוק המנטלי. אם אין צורך בתרומת ביצית, כף רגלם של ההורים המיועדים עשויה לדרוך לראשונה על אדמת הודו רק לקראת הלידה. את הזרע

או הביצית המופרית המוקפאים ניתן להטיס באמצעות חברת שילוח בין-לאומית. לא ההורים המיועדים ולא הפונדקאיות אינם בוחרים את הצד השני להתקשרות, כפי שקורה בארצות הברית. אם ההורים המיועדים נזקקים לתרומת ביצית, התורמת מוטסת להודו לצורך שאיבת הביציות, שכן ביציות מוקפאות שורדות פחות טוב מזרע או מעוברים מוקפאים.

בדרך כלל לא רוכשים את הביציות מתורמת הודית אף שהדבר עשוי לחסוך אלפי דולרים, כי ההורים המיועדים מעוניינים בתינוק לבן שייראה כמותם.²⁴ "לובנו" של התינוק קשור גם בתפיסות גזעניות, שחלקן אולי לא מודעות, ובאופן מפתיע מאפיינות גם הודים רבים.²⁵ בשל הבדלי השפה, והעובדה שמרבית הפונדקאיות בהודו הן עניות מרודות, לא ניתן לתקשר אתן באמצעות האינטרנט או הטלפון, אלא דרך מתורגמנים ומתווכים. ניתן כמובן לבקור ולהיפגש עמן, וחלק מהזוגות עשו זאת, אולם התקשורת בין הצדדים הרבה יותר שטחית ומתווכת מאשר פוטנציאל התקשורת כאשר הפונדקאות מתקימת בארצות הברית. אף על פי כן, זוגות ישראלים רבים יוצאים מגדרם כדי להיות בקשר עם הפונדקאית, ולאחר הלידה במיוחד, כדי להביע את תודתם ולנסות להישאר בקשר גם לאחר חזרתם לישראל (על כך בפרק הבא). מצד שני, מבחינת זוגות מסוימים חוסר היכולת לתקשר עם הפונדקאית הוא יתרון שכן הוא יוצר את הריחוק שנחוץ להם מבחינה רגשית, לטענתם.

זוגות "בוגרי" הליכי פונדקאות כושלים בארץ ציינו את הקושי הרגשי שבקרבה הגיאוגרפית לפונדקאית. ישנם שני סוגים עיקריים של קשיים: ראשית, אצל זוגות שחוויות טיפוליות הפוריות הייתה טראומטית בעבורם, הקרבה הגיאוגרפית לפונדקאית והציפייה שיתלוו אליה לטיפולים ולבדיקות הרפואיות עלולות להוות שחזור של טראומות העבר ומוקד למתח ולצער רב, במיוחד כאשר ההליך אינו מסתיים בלידת תינוק בריא. שנית, נוצרת בעיה כאשר אין קשר טוב בין הפונדקאית לבין ההורים המיועדים. מנקודת מבטן של הפונדקאיות, היו שדיווחו כי ההורים המיועדים מתייחסים אליהן באופן שנחוה על ידן כדהומניזציה. מנקודת מבטם של הורים מיועדים, יש המדווחים על ניסיונות להטעות אותם (למשל בנוגע למצבן הרפואי של הפונדקאיות) או לסחוט אותם רגשית. אין ספק שהחוויה שנכרת בין הצדדים הוא חוויה מיוחדת: מצד אחד מדובר בעסקה כלכלית לכל דבר, אך מצד שני מטרת העסקה היא יצירת חיים ו"השכרת" רחם של אישה — מעשים טעונים במיוחד מבחינה רגשית ומוסרית.

²⁴ זוגות הטרנסקסואליים מסוימים מתביישים בחוסר היכולת להרות ולהוליד בלי עזרה רפואית וטכנולוגית. הבחירה בתורמת ביצית לבנה מנומקת לפיכך לא במניעים גזעניים אלא ברצון שהילד לא ייראה שונה מהוריו. אשר לבושה שבחוסר הפוריות, זוג הטרנסקסואלי אחד שחי בקיבוץ ושומר בסוד את בעיות הפרייה שלו ואת עניין הפונדקאות הביע חשש מהחזרה לקיבוץ עם התאומים שנולדו להם במומבאי ומהשאלות הצפויות בנוגע לאופן הולדתם, כאשר ברור לכל שהאישה לא הייתה בהיריון. על תפיסת העקרונות קכללה ראו טריגר 2010, 412–413.

²⁵ כך למשל, רופא הילדים ההודי שטיפל בבתנו המליץ אמנם על אמבטיית שמש בכל בוקר לצורך העלאת רמת הוויטמין D בדמה, אולם "לא אחרי שבע בבוקר, כדי שהיא לא תשתזף ותהיה כהה מדי". כמו כן, בהפסקות הפרסומות בערוצי טלוויזיה שונים בהודו רווחות פרסומות למוצרים קוסמטיים המיועדים להבהרת העור.

בעבור חלק מהזוגות ההטרנסקסואליים בוגרי הליך פונדקאות כושל בארץ היוו הקשיים האלה שיקול בהחלטה לפנות לפונדקאות חו"ל בכלל ולפונדקאות בהודו בפרט, ולוותר על ניסיון נוסף עם הפונדקאית שעבדו אתה, או עם פונדקאית אחרת בישראל. באופן פרדוקסלי, דווקא הריחוק הרגשי והעברת התהליך למישור של עסקה כלכלית עזרו להם להתגבר על תחושות המצוקה וחוסר האונים שהביא עמו ניסיון העבר.

בעבורנו, הריחוק הגיאוגרפי — שכזוג חד-מיני נכפה עלינו מעצם הבחירה בפונדקאות כדי להפוך להורים ומהעובדה שחוק הפונדקאות הישראלי חל על זוגות הטרנסקסואליים בלבד — היה חוויה משונה של אובדן שליטה: התחושה הייתה שאנו נתונים לחלוטין בידיהם של המתווכים, רופאי הפריון והפונדקאית. לא יכולנו לתקשר אתה באופן בלתי אמצעי ולעמוד על רוחתה באופן שאינו מתווך. עם ההתקשרות עם סוכנות התיווך קיבלנו טבלה שבה לוח זמנים צפוי לבדיקות (דופק, שקיפות עורפית, סקירת מערכות, חלבון עוברי, מועדי אולטרסאונד), והבדיקות הגיעו, לעתים באיחור של כמה שבועות, באמצעות האימייל, דרך הסוכנות הישראלית. איך הפונדקאית מרגישה, גופנית ורגשית, בנוגע לאינטימיות המרוחקת והמשונה שנוצרה בינינו לפתע? האם היא חושבת על ההורים המיועדים? האם היא אוכלת היטב ונוטלת את תוספי התזונה הנחוצים? האם היא בריאה? על כל אלה ידענו רק דרך הסוכנות הישראלית שביררה את הפרטים עם עמיתה ההודים.

המרחק הגיאוגרפי מהפונדקאית הוא אפוא יתרון בעבור חלק מההורים המיועדים, וחסרון בעבור אחרים. יש בו פוטנציאל ליצירת ניכור ולהדגשת האלמנטים המסחריים והנצלניים של תהליך הפונדקאות, והוא גם יכול ליצור תחושה של אובדן שליטה וחוסר מעורבות. כיוון שהורים מיועדים שונים זקוקים למינון שונה של מעורבות, שליטה וקשר רגשי, יש כאלה שבעבורם המרחק הגיאוגרפי היווה שיקול חשוב בפנייה לפונדקאות חו"ל, ואחרים, בעיקר מי שאינם זכאים להיעזר בפונדקאות מכוח חוק הפונדקאות הישראלי, שהמרחק נכפה עליהם בליט בררה.

מפת יחסי הכוח במסגרת הליך פונדקאות בהודו

הפרדיגמה השלטת בביקורת הפמיניסטית על פונדקאות בכלל, ובביקורת על פונדקאות בהודו בפרט, היא הפרדיגמה המרקסיסטית: הפעלת כוח של מי שיש לו (ההורים המיועדים, המתווכים, המדינה) על מי שאין לו (הפונדקאית). בעוד הפערים הכלכליים ברורים ומובהקים, ואפילו הורים מיועדים שלקחו הלוואות כדי לממן את הליך הפונדקאות בהודו הם ככל הנראה עשירים מופלגים בהשוואה לפונדקאית, הרי יחסי הכוחות מורכבים יותר, וכפי שאראה, חוויית הפונדקאות מגלה מוקדים חשובים של פגיעות בקרב ההורים המיועדים, אשר מנוצלים לעתים קרובות על ידי המתווכים והרשויות בהודו, ולעתים רחוקות גם על ידי פונדקאיות. אחד המוקדים המרכזיים של הפגיעות הן הדרישות שמדינת ישראל מציבה, מכוח "נוהל חו"ל" העלום, להורים המיועדים כתנאי להנפקת דרכון ישראלי לתינוק. דרישות

אלו ידועות למתווכים ההודים והם מנצלים אותן באופן שפוגע הן בהורים המיועדים והן בפונדקאיות, ובכך גם ישראל תורמת לפגיעותם של ההורים המיועדים ותינוקם בפני המתווכים והרשויות ההודיים.

תפיסת הכוח הפוקויאנית מתאימה להפליא לתיאור המתרחש בשוק הפיריון ההודי: לפי פוקו, הכוח אינו משהו שיש לך או אין לך; הכוח נמצא בכול. הכוח הוא אסטרטגיה, פעולה שאנו מבצעים. כולם מפעילים כוח על כולם (או לכל הפחות מסוגלים להפעיל כוח על אחרים), וזרימת הכוח היא רב־סטריית. בהקשרים מסוימים אנו כוחניים כלפי אחרים, ובהקשרים אחרים יש מי שנוהגים בכוחנות כלפינו (מילס 2005, 55–61; Foucault 1980, 98, 119). יתרה מזו, לפי פוקו דיכוי הוא מקור לתושייה, ליצירתיות ולמרי. בלי דיכוי לא הייתה מתקיימת יצירתיות: "היכן שישנו כוח ישנה התנגדות", הוא קובע (פוקו 1996, 66). במישורים שונים לשחקנים שונים יש כוח על השחקנים האחרים, גם כאשר במבט־על ברור שיש מי ששפר עליו גורלו (לכל הפחות באופן יחסי), ויש מי שנגרר אל המשחק בעל כורחו.²⁶ אפתח בניתוח רשת הכוחות המופעלת על הפונדקאית וההורים המיועדים ועל ידיהם, לאחר מכן אדון במתווכים ההודים וברשויות ההודיות, ולבסוף אעמוד על תרומתה של מדינת ישראל לפגיעה — פוטנציאלית וממשית — בהורים, בתינוק ובפונדקאית.

הפונדקאית וההורים המיועדים

הפונדקאית משכירה את רחמה לצורך הבאת ילד לעולם בעבור ההורים המיועדים; בכוחה להשפיע על תנאי התפתחות העובר ברחמה: להקפיד על אי־קיום יחסי מין מרגע השתלת העובר ברחמה ועד לקליטתו, להקפיד על תזונה בריאה או על נטילת תוספים, להקפיד להגיע למרפאה לצורך בדיקות. רווחת הפונדקאית היא אינטרס מובנה של ההורים המיועדים, וכתוצאה מכך היחס שלהם אליה הוא פעמים רבות מורכב: גם כאל אמצעי (להפוך להורים) וגם כאל סובייקט שאחראי על העובר "שלהם". היחס הזה דינמי ומשתנה לאורך תקופת ההיריון ולאחר הלידה (Teman 2010, 205).

זו סיטואציה מורכבת מבחינת כיווני הווקטורים של הכוח שמופעלים כאן, בהתאם לדגם הכוח הפוקויאני: מצד אחד יש בדרישות מן הפונדקאית משום פגיעה מובהקת בחירותה (מגבלות על קיום יחסי מין, הקפדה על תזונה והכפפתה לביקורות ולבדיקות רפואיות). מצד שני, ההורים המיועדים תלויים בשיתוף הפעולה של הפונדקאית ורבים מהם חווים את

²⁶ גם המונח מבט הדדי (mutual gaze) שטבעה דריה מעוז בהקשר של המפגש הבין־תרבותי בין תרמילאים ישראלים להודים (Maoz 2006) מסייע להאיר את המורכבות והדר־סטרייות של הסטריאוטיפיזציה, ניצולי ההזדמנויות ההדדיים והשימוש המורכב בדעות קדומות ובתפיסות בנוגע לאחר על ידי כל הנפשות הפועלות בתחום הפונדקאות בהודו: כשם שה"מערביים" מגיעים עם דעות קדומות על המקומיים, גם המקומיים מחזיקים בדעות קדומות על המערביים, ולעתים קרובות מכירים את הדעות הקדומות של המערביים עליהם ועושים בהן שימוש מורכב ומעניין.

התלות הזאת כאובדן שליטה או כהגבלה של השליטה שלהם בהיריון. אם כן, אי־אפשר לומר שווקטור הכוח נע בכיוון אחד ומופעל רק בידי ההורים המיועדים על הפונדקאית (לפי הדגם המרקסיסטי), שכן וקטור נגדי מצוי בידיה מעצם זה שההיריון הוא בגופה.

יש דיווחים על הורים מיועדים המתייחסים לפונדקאיות באופן מחפץ (Taneja 2013). איני יודע אם החוויה שלנו הייתה מייצגת, אולם בעבור כל ההורים המיועדים וההורים הטריים והנרגשים שהיו אתנו באותו "מחזור" ב"רזידנס", הפונדקאית עמדה במרכז. כל הזוגות, ואנו בכללם, עשו מאמצים ניכרים לפגוש את הפונדקאיות שעבדו אתן, להפגישן עם התינוקות, ולשלם להן ישירות סכום כסף נוסף, שהסוכן המקומי שלהן לא יגבה ממנו עמלה. נדרשו דרכים יצירתיות שונות ומשונות והרבה תושייה כדי ליצור קשר ישיר שכזה עם הפונדקאיות, והסוכנות הישראלית סייעה לנו בכך.

את הפונדקאית שילדה את בתנו פגשנו לראשונה רק לאחר הלידה, בקונסוליה הישראלית. עד אז הכרנו אותה רק דרך המסמכים המשפטיים ותמונה שנשלחה אלינו לארץ עם תאריך הולדתה. באמצעות עורך הדין מטעם הסוכנות ההודית שליווה אותה אל מעמד הוויתור על התינוקת בפני הקונסולית שאלנו אותה אם היא מעוניינת לראות את התינוקת ולהחזיק אותה. ישבנו אתה ודיברנו כמה דקות באנגלית מעורבת בסימני ידיים. כחודש לאחר מכן, ערב נסיעתנו ארצה, נפגשנו שוב. היא באה ל"רזידנס" כדי שנוכל להיפרד ממנה ולשלם לה באופן ישיר סכום כסף נוסף. ביקשנו מראש ממלצר שהכרנו במלון שישמש לנו מתורגמן כי חששנו שהיא תגיע בלוויית הסוכנת ההודית שלה וזו תיקח ממנה את הכסף. חששנו התאמת, והמלצר שתרגם את דברינו לפונדקאית סיפר לנו שהסוכנת ובעלה, שהגיעו עם שני ילדיהם ועם עורך הדין שלהם, ונכנסו לחדרנו יחד עם הפונדקאית, עוסקים באובססיות בהשערות בנוגע לסכום שאנו מתכוונים לתת לפונדקאית ומחבלים תחבולות כיצד ייקחו אותה ממנה.

הפגישה הייתה טעונה ומרגשת: לשאלתנו, הפונדקאית ענתה שהיא מעוניינת לראות את בתנו, וביקשה להחזיק אותה ולהאכילה. היא שלפה את הטלפון הנייד שלה וביקשה שנצטלם ארבעתנו ביחד — היא, התינוקת ואני ובן זוגי. היא סיפרה לנו על בעלה ועל שני בניה (בני 14 ו-9; היא הייתה בת 28 כשילדה את בתנו), ואנחנו סיפרנו לה על עצמנו. לאחר מכן הצלחנו להערים על הסוכנת כשנתנו לה מעטפת כסף בגלוי ועוד מעטפה, שהפונדקאית הבינה מיד שעליה להחביא בכדיה, ובה היה רוב הכסף. המלצר ששימש כמתורגמן אמר לנו שהסוכנת אמרה לבעלה בהינדית שהיא תיקח מהפונדקאית את המעטפה שנתנו לה בנוכחותה מיד כשיצאו מחדרנו, ואף לעגה לתמימותנו שבשלה סברנו כי אנחנו משלמים כסף לפונדקאית עצמה. נפרדנו מהפונדקאית לאחר שהחלפנו מספרי טלפון.

אחת ההצעות של נופר ליפקין ואתי סממה (2013) לשיפור מעמדה של פונדקאיות בישראל היא לשתפן בהליך באופן מלא יותר, שימנע מהן להרגיש שהן כלי ותו לא; הצורך הזה בא גם מכיוונם של הורים לא מעטים המעורבים בתהליך בהודו. חלקם שומרים על קשר עם פונדקאיות באמצעות שיחות סקיפ המתקיימות בתיווכו של מתורגמן ובסיוע סוכנות הפונדקאות הישראלית. דרך נוספת להשאיר את הפונדקאית בחיינו היא באמצעות טווייתה

אל תוך סיפור ההולדה של בתנו: בספר תמונות שהדפסנו עם סיפור הולדתה, שילבנו את תמונותיהן של תורמת הביצית ושל הפונדקאית, לרבות תמונות מאותו מפגש אחרון לפני טיסתנו ארצה, מלוות בסיפור הולדתה במילים. לאחר שהדפסנו את האלבום שלנו ראיתי אלבומים דומים של הורים לילדי פונדקאות שבהם הפונדקאית קיימת ונוכחת, הן במילים והן בתמונות: תמונה של הפונדקאית אוזנת בתינוק לאחר הלידה, ולצדה הנרטיב שההורים חיברו בשביל ילדם על אודות בואו/ה לעולם.

הורים מה"רזידנס" שנפגשו עם הפונדקאיות שאת שירותיהן שכרו סיפרו חוויות שונות ומגוונות: חלק מהפונדקאיות סיפרו שהיו חוזרות על התהליך; לחלקן זו הייתה הפעם השנייה ששימשו פונדקאיות; אחרות סיפרו שהסוכנות ההודית הוליכה אותן שולל ולא שילמה להן את מלוא הסכום שהובטח להן (לעתים הובטח בעל פה סכום גבוה משנכתב בחוזה); פונדקאית אחת סיפרה שהיא שוקלת לפתוח בעצמה סוכנות לפונדקאות (חלק מהסוכנויות הן בבעלות נשים ששימשו פונדקאיות בעבר). ובמקרה אחד, סיפר לנו אחד הזוגות ב"רזידנס", הפונדקאית ששכרו את שירותיה יצרה אתם קשר ישיר בתקופת ההיריון וניסתה לדרוש מהם תשלום נוסף.

המתווכים ההודים

המתווכים ההודים כוללים את סוכנות הפונדקאות ההודית, עורך הדין המקומי, ואיש הקשר המקומי שרוב הישראלים שוכרים כדי שיסיע אותם לכל הסידורים הביורוקרטיים, ידאג לרישום תקין של שמות הצדדים בבית החולים, וכדומה. לעתים חשנו שמתייחסים אל ההורים המיועדים הישראלים כאל כיס עמוק ואל הפונדקאיות כאל הזדמנות עסקית. אחד מאנשי הקשר ההודים התפלא על דאגתנו לשלומה של הפונדקאית ועל השאלות הרבות שלנו על החדר שבו היא מאושפזת בבית החולים, מתי נפגוש אותה ואיך היא מרגישה: "אתם משלמים לה בשביל שתעשה את העבודה שלה. ללדת זאת העבודה שלה", הוא אמר לנו.

בדרך כלל העמלה שהמתווכים ההודים גובים גבוהה אף יותר משכרה של הפונדקאית, ומכל מקום ברוב המקרים סוכנות הפונדקאות אינה מאפשרת להורים המיועדים גישה ישירה לפונדקאית. מטרת הדבר היא לשלוט בהגעתה לקונסוליה הישראלית כדי לחתום על התצהיר שבו היא מוותרת על התינוק שנולד (על משמעות ה"ויתור" הזה בהמשך), וכן לשלוט בכל תשלום שנמסר לפונדקאית מההורים המיועדים כדי לגבות ממנו עמלה. יש הורים מיועדים שמעדיפים את החיץ הזה ומרגישים שלא בנוח לנוכח פגישה אפשרית עם הפונדקאית, אם כי אנחנו ומרבית ההורים ששהו אתנו ב"רזידנס" התעקשנו להיפגש עם הפונדקאיות, ויותר מפעם אחת.

בפריפריה של המרוויחים מעסקי הפונדקאות בהודו נמצאים גם פקידי רשויות ומי שבוודאי היינו מכנים בהקשר הישראלי בשם "מאכערים" (brokers), כמו בתחומים אחרים של הביורוקרטיה ההודית (Gupta 2012, 130). כך למשל נמסר להורים המיועדים שאת תעודת

הלידה של התינוק, שהם זקוקים לה כדי להתחיל את תהליך הנפקת הדרכון הישראלי של התינוק, אמורים לקבל בתוך כחודש-חודשיים, אך בתוספת של כמה אלפי רופי (כמה מאות שקלים) שמשלשלים לכיסו של "איש קשר" אל המחלקה בבית החולים שמנפיקה את תעודות הלידה ניתן לקבלה בתוך כשבוע בלבד. איש לא ידע להשיב לי אם ה"חודש-חודשיים" הללו הם זמן מיוחד להורים ישראלים, כדי לדרבנם להיעזר בשירותי ה"מאכער", או שזהו פרק הזמן שכל ההורים החדשים, גם ההורים, ממתנים לקבלת תעודת הלידה. מכל מקום אין זו הסיטואציה היחידה שבה צריך לשלם כדי לקבל את מה שמגיע ממילא מכוח החוק המקומי (אין מדובר בתשלום בעבור רכישת תעודה מפוברקת אלא בעבור זירוז קבלת תעודת הלידה שממילא הייתה מונפקת).²⁷

כך גם במשטרת ההגירה ההודית, ה-FRRO. הכניסה להודו היא באמצעות ויזה שמונפקת לתקופה קצובה, בדרך כלל לתשעים ימים. יש לצאת מהודו לפני שפג תוקף הוויזה, אחרת לא ניתן לעזוב ויש לפנות אל ה-FRRO כדי לקבל "ויזת יציאה" (Exit Permit). על תינוקות זרים שנולדים בהודו חל הנוהל שחל על כל מי שלא יצא מהודו טרם תפוגת הוויזה שלו: על הוריהם לפנות ל-FRRO ולבקש ויזת יציאה בעבורם. הדבר כרוך בתשלום אגרה (כמה עשרות דולרים), אך לעתים גם בתשלום נוסף לכיסו של הפקיד המטפל.

התהליך עשוי להיות מתסכל למדי, שכן לא תמיד מובעת דרישה לתשלום נוסף לפקיד, ואם היא מובעת, לא תמיד זה נעשה במפורש (אם כי חלק מהזוגות סיפרו שהדרישה הוצבה להם באופן ישיר). הפקידה שטיפלה בנו, למשל, לא ביקשה תשלום כלשהו, לא במפורש ולא במרומז. גם מזוגות אחרים שפקידות טיפלו בהם, להבדיל מאלה שטופלו בידי פקידים, שמעתי שלא התבקשו לשלם שוחד. אנו היינו בין הזוגות שוויזת היציאה של בתם עוכבה מאוד. אבל כדי להבין את הדינמיקה המורכבת ב-FRRO ואת ניצול הפגיעות של ההורים והתינוק, צריך להרחיב מעט על המצב המשפטי בהודו.

ההיריון של הפונדקאית שנשאה את בתנו נקלט בקיץ 2012, והלידה הייתה צפויה בראשית אפריל 2013. בדצמבר 2012 פרסם משרד ההגירה ההודי הנחיה שעוסקת בסוג הוויזה שהורים מיועדים צריכים להצטייד בה כדי לרכוש שירותי פונדקאות בהודו: מעתה לא עוד ויזת תייר, אלא ויזה רפואית. לכאורה מדובר בתנאי ניטרלי, אלא שבהנחיה הזאת נקבע שזרים הזכאים לוויזה רפואית כדי להיעזר בשירותי פונדקאות בהודו הם רק זוגות הטרנסקסואליים הנשואים זה לזה לפחות שנתיים טרם הגשת הבקשה לוויזה הרפואית. בכך למעשה הפכה פונדקאות של זוגות חד-מיניים, רווקים ורווקות וזוגות הטרנסקסואליים שאינם נשואים או נשואים פחות משנתיים, לבלתי חוקית.

27 גם בארצות הברית ניתן לזרז את קבלת המסמכים הדרושים להורי תינוק שנולד בהליכי פונדקאות, אבל באמצעות תשלום אגרות רשמיות. במדינות מסוימות ניתן אף לקבל את דרכונו האמריקני של התינוק בתוך עשרים וארבע שעות, תמורת תוספת תשלום של כמה מאות דולרים. במובן זה, השיטה ההודית של "אנשי קשר" והשיטה האמריקנית של אגרות רשמיות זהות בכך שהן מאפשרות את זירוז פעולת גלגלי הבירוקרטיה תמורת תשלום נוסף.

ההנחיה שקיבלנו מסוכנות הפונדקאות הייתה לבקש ויזת תייר. כמו כן נאמר לנו שמשטרת ההגירה לא תחיל את ההנחיה רטרואקטיבית על הריונות שהחלו טרם פרסומה ועוד לא הסתיימו בלידה, והיא תיאכף רק החל מכעשרה חודשים לאחר פרסומה.²⁸ עוד נאמר לנו כי הסיכוי שההנחיה תבוטל והכול יוותר על כנו גבוה מאוד, שכן היא ניתנה בחריגה מסמכות: האחראי על מעבדות הפיריון ולמעשה על הסדרת כל תעשיית הפונדקאות בהודו הוא משרד הבריאות ולא משרד ההגירה, ולפיכך בהנחיה של משרד ההגירה יש משום התערבות בוטה בתחום לא לו.

מצוידים במידע הזה יצאנו להודו אופטימיים, לפחות בכל הקשור לתהליך הצפוי לנו במשטרת ההגירה. כדי לקבל את ויזת היציאה של התינוקות קיבלנו רשימת מסמכים ארוכה שיהיה עלינו להציג לפני משטרת ההגירה (הם גם מפורטים באתר האינטרנט של המשטרה), ואספנו אותם בשקדנות רבה במהלך השהייה בהודו.

אם הכול מתנהל כשורה, המכשלה העיקרית היא הנפקת הדרכון הישראלי. זהו המסמך שהזמן הנחוץ להנפקתו הוא הארוך ביותר (על כך ראו בהמשך). אנשי הסוכנות הישראלית שטיפלה בנו בהודו סיפרו שההורים "בוגרי" המחזוריים הקודמים בדרך כלל נסעו היישר מהקונסוליה, עם קבלת הדרכון של התינוק, אל בניין ה-FRRO, לקבל שם את ויזת היציאה, ומשם המשיכו לשדה התעופה לטיסה ארצה.

כפי שציינתי קודם לכן, הברכה וחדר האוכל ב"רזידנס" שימשו מקום מפגש ומקור לתמיכה הדדית להורים מיועדים ולהורים טריים מישראל, כמו גם מארצות הברית ומאוסטרליה. במובן זה אין לכאורה הבדל בין האתר הזה למוקדים אחרים בהודו שמושכים אליהם את התיירים הישראלים; אלא שבניגוד לנטייתו של המטייל הישראלי להסתופף בחברת דומים לו, שבמסגרתה הוא "גורר עמו להודו תרבות ישראלית-לוקאלית, ואינו משקיע מאמצים רבים להיכרות מעמיקה עם התרבות ההודית המקומית" (מרקוביץ' ועלון 2007), בועת ה"רזידנס" לא הייתה סגורה הרמטית בפני התרבות המקומית. יתרה מזו, ההיבטים של התרבות ההודית שלמדנו להכיר לעומק היו דווקא אלה שתיירים בדרך כלל אינם נחשפים להם, לא בהודו ולא במדינות אחרות: היבטים הקשורים לביורוקרטיה, למערכת הבריאות ולמערכת המשפט המקומית.

שלא כמו ה"גסט האוסים" של הישראלים, שבדרך כלל מהווים מפלט ישראלי למחצה מפני החוץ ההודי, בועת ה"רזידנס" הייתה גם מקור ליצירת לחץ ודאגה. כבר ביום שהגענו למומבאי קידמה את פנינו הבשורה שאף על פי שהנחיית משרד ההגירה אינה חלה עלינו, משטרת ההגירה

²⁸ למעשה החלה אכיפת ההנחיה באופן כמעט מיידי, עם הקשחת תנאי קבלת ויזת היציאה בעבור תינוקות שנולדו לזוגות של גברים ב-1 באפריל 2013, ולא באוקטובר 2013 כפי שהובטח לאנשי תעשיית הפיריון בהודו באופן לא פורמלי. לאמיתו של דבר, אף שההנחיה החדשה התירה לזוגות הטרנסקסואליים הנשואים שנתיים ומעלה להיעזר בשירותיהן של פונדקאיות הודיות, גם זוגות ישראלים העונים על קריטריונים אלה נתקלים בקשיים מינהליים שונים, באופן שיוצר את הרושם שהשלטונות במדינה אינם מעוניינים עוד לאפשר לזרים לשכור את שירותיהן של פונדקאיות הודיות.

ההודית החליטה באופן מפתיע להכביד על זרים שאינם זכאים לוויזה רפואית, כלומר זוגות חד-מיניים, רווקים ורווקות וזוגות הטרוסקסואליים שאינם נשואים שנתיים. השמועה שנפוצה – באמצעות איש הקשר ששכרנו רובנו כדי להסיע אותנו לסידורים השונים – הייתה שיהיה עלינו לנסוע עם התינוק למשרדי ה-FRRO בניו דלהי כדי לקבל את ויזת היציאה, ולא ברור כלל בכמה זמן תתארך שהייתנו בהודו עקב כך. לאחר מכן הוא טען שההנחיה תבוטל לחלוטין אם רק ישולם די שוחד על ידי מרפאות הפריזון, "כי ככה זה כאן בהודו, הכול עובד עם שוחד". גרסה אחרת שהפיץ הייתה שיהיה אפשר לשלם לשליח שייסע עבורנו לדלהי ולא נצטרך לנסוע לשם בעצמנו. ועוד גרסה – שיש סיכום עם מפקדת ה-FRRO במומבאי (לא ברור בין מי למי היה ה"סיכום") שישולם סכום של כ-150,000 רופי (כ-3,000 דולר במונחי ראשית 2013) תמורת הנפקת ויזת היציאה באופן מידי, כפי שהיה נהוג עד כה.

אותו איש קשר גם חישב עבורנו את הכדאיות הכלכלית של תשלום הסכום הזה: אם לילה בדירה עולה כ-7,000 רופי, וסירוב לשלם עלול לעכב אותנו כשלושה שבועות נוספים ואולי גם לעלות בטיסה לניו דלהי ובחזרה, משתלם לשלם את הסכום הזה. למען ההשוואה, הפונדקאית קיבלה תמורת שירותיה כ-300,000 רופי (כ-6,000 דולרים) – סכום השווה, לטענת הסוכנות הישראלית, למשכורת שנתית ממוצעת בהודו. משרד ההגירה, לפי ה"סיכום" הזה, דרש אפוא סכום השווה למחצית שכרה של הפונדקאית.

הראשונים שהתוודעו להשלכות ההנחיה החדשה של ה-FRRO היו זוג גברים ואישה רווקה. לאחר המתנה ארוכה בתור נלקחו מהם המסמכים והם נשלחו משם כלעומת שבאו, בלי שנאמר להם מתי יקבלו את ויזת היציאה. אחד המסמכים שנדרשו להמציא היה כרטיסי טיסה למועד של לא יאוחר מ-48 שעות מההתייצבות ב-FRRO, והם חזרו ל"רזידנס" מבלבלים בנוגע לכל התהליך. לא הושמעה כל בקשת שוחד. בסופו של דבר, בעצת הסוכן הישראלי הם נסעו יום יום למשרדי ה-FRRO במשך ארבעה ימים רצופים וישבו שם עד שהתקבלה הוויזה. היה מדובר בנסיעה של כשלוש שעות לכל כיוון. בן הזוג שאינו האב הגנטי נשאר במלון עם התינוק, והאישה הרווקה הייתה צריכה לדאוג לכיביסיטר בשביל התאומים שנולדו לה.

גם אנחנו חוונו את זה, כשבועיים אחרי חלוצי הנוהל החדש; ארבעה ימי נסיעות ושיבה בחדר ההמתנה משעת הפתיחה ועד לשעת הסגירה. עמיתנו האמריקנים והאוסטרלים סיפרו שהקונסולים של מדינותיהם השתדלו למענם אצל מפקדת ה-FRRO במומבאי, אך הקונסוליה הישראלית סירבה להתערב. כל הזוגות שנסעו ל-FRRO אחרינו וטופלו על ידי פקיד מסוים התבקשו "לעזור": "אני עוזר לכם, ומן הראוי שתעזרו גם אתם לי".

חויית המגע עם הביורוקרטיה ההודית עמדה בניגוד בולט לחוייה הרפואית-טכנולוגית. בית החולים שבתנו נולדה בו ושבו טופלה הפונדקאית היה מפואר ומשוכלל מכל מה שהכרנו בישראל. בהיבטים רבים רמת הרפואה השתוותה לרמה שאנו מכירים מהרפואה הציבורית בישראל, אם לא עלתה עליה (ולא בכדי): היינו "תיירי מרפא" ולפיכך קיבלנו את השירות המתקדם ביותר שיש). זאת ועוד, ההורות שלנו התאפשרה באמצעות שימוש בטכנולוגיות פריזון מתקדמות, וכל ההליכים – שאיבת הביציות, יצירת העוברים

והשתלת עובר ברחמה של הפונדקאית — התקיימו במעבדת פרוין משוכללת ובעלת מוניטין ואחוזי הצלחה גבוהים במומבאי.

לעומת זאת, הביורוקרטיה ההודית, הן כפי שחווינו אותה והן לפי עדותם של הורים שהכרנו במהלך שהותנו במומבאי (כמו אותו איש קשר שסיפר לנו על הקשחת תנאי קבלת יזת היציאה), נחווה בהתאם למה שמתואר בספרות על הביורוקרטיה בהודו (Gupta 2012). עיתון יומי שהוכנס לחדרים ב"רזידנס" בכל בוקר, *Hindustan Times*, היה רווי בתחקירים על שחיתותן של רשויות מינהליות במומבאי: סיפורים על עשרות דיירים שטבעו בהצפה בבניין שמערכת הביוב והמים שלו נבנתה בניגוד לתקנים, ואכלוסו אושר בזכות שוחד שמהנדס הבניין שילם לרשויות; על עשרות שנהרגו בקריסת גשר במחלף שהפעלתו התאפשרה גם היא בזכות שוחד ששילמו היזמים לרשויות; או על תפיסתן של רשתות שוחד שכללו אנשי עסקים ויזמים, פקידי ממשל ושוטרים. כתבות אלו שימשו בתפקיד כפול — הן לאשש את הדימוי המושחת של הביורוקרטיה ההודית והן ליצור רושם של רפלקסיביות, ביקורת עצמית ושאיפה למיגור התופעה.

בינואר 2014, בכנס בין-לאומי שעסק בדיני משפחה שהתקיים במכללת שערי משפט הצגתי גרסה מוקדמת של מאמר זה. פרופסור אמריקנית, חוקרת לדיני משפחה העירה לי אז: "למה ציפית כשהחלטת לנסוע להודו?" היא התרעמה על מה שנשמע באוזניה כצדקנות וכהתנשאות מערבית על הביורוקרטיה ההודית וסברה שהיה עליי לקבל את חוקי המשחק כמות שהם ולא להתלונן על כך. נדמה לי שהיא שמעה בדבריי משהו שכלל לא התכוונתי לו: הבעיה, להבנתי, לא הייתה בהתנהלות ההודית אלא במפגש שבין התנהלות הביורוקרטיה ההודית לזו הישראלית, שכפי שיפורט להלן היא עצמה רוויה באי-סדרים ואף נגועה לכאורה באי-חוקיות.

מעולם קודם לכן לא הייתי בהודו, וממילא החוויה של מרבית הישראלים שמגיעים להודו אינה דומה כלל לאופן שחווים אותה ההורים המיועדים — לא את הודו האנושית ולא את הודו הביורוקרטית. התיווך של הסוכנות הישראלית, שהיה יעיל ומפורט (אך שקוף רק למחצה), חצץ בינינו לבין המתרחש בצד ההודי, ויצר אשליה שאם רק נמלא אחר ההוראות, נקבל את מה שמגיע לנו על פי החוק המקומי. גם ההנחיות של ה-FRRO, אתר האינטרנט והטפסים המשוכללים יצרו מראית עין של הליך שקוף וברור. באולם ההמתנה ב-FRRO במומבאי אף תלוי שלט המפרט את מספר הימים הדרושים לטיפול בכל אחד מסוגי הבקשות. אשליית הסדר טופחה היטב. ואולם בעוד לחוסר השקיפות והעקביות הישראלית הכינו אותנו מראש, לבעיות הביורוקרטיות ההודיות, ויתרה מכך — לתסבוכת שנוצרת מהשילוב בין הביורוקרטיה הישראלית לבין זו ההודית — היינו מוכנים הרבה פחות. התסכול שחשנו היה אפוא לא כ"מעריבים" המתלוננים על נחיתות הביורוקרטיה ומערכת המשפט של מדינת עולם שלישי, כפי שהחוקרת האמריקנית שמעה כביכול בדבריי, וכפי שמוצאים לעתים בספרות הישראלית המתארת את חוויותיהם של ישראלים שנכלאו בהודו (מרקוביץ' ועלון 2007), אלא כמי שנקלעו אל השרירותיות של שתי מערכות משפט וביורוקרטיה, ההודית והישראלית — כל אחת מהן שרירותית ואבסורדית בדרכה שלה.

מדינת ישראל

כפי שציינתי, המסמך החשוב ביותר הוא הדרכון הישראלי של התינוק. את הדרכון ניתן לקבל רק לאחר הוכחת הקשר הגנטי בינו לבין אחד ההורים לפחות. מתן האזרחות הישראלית לתינוק והנפקת הדרכון מוסדרים בנוהל חו"ל, אשר אין באפשרותי לצטט כאן משום שהוא אינו כתוב ועד היום לא נחשף, למרות ביקורת נוקבת מצד בג"ץ על היותו סמוי מן העין,²⁹ ולמרות כללי המשפט המינהלי הישראלי הקובעים שנוהל לא כתוב עלול להיות משולל תוקף (ברק-ארז 2010, 347–348). תוכנו של נוהל חו"ל עובר מפה לאוזן ועיקריו נמסרים להורים המיועדים טרם יציאתם להודו על ידי סוכנות הפונדקאות הישראלית. הסוכנות למדה עליו מניסיונם של הורים שחזרו ודיווחו עליו. מפעם לפעם הנוהל משתנה פתאום, וכשמגיעים לקונסוליה מגלים שחסר עוד מסמך כתנאי להגשת הבקשה לאזרחות ישראלית ולדרכון. כך למשל, כחודש לאחר שחזרנו לארץ שמענו שנוספה דרישה להציג את תעודת הלידה ההודית כשהיא מוחתמת באפוסטיל (חותמת רשמית המאשרת את האותנטיות של תעודה ציבורית) — דרישה המאריכה את התהליך בכשבוע עד עשרה ימים נוספים, שכן יש לשלוח את תעודת הלידה לניו דלהי באמצעות שליח ולהמתין לחזרתה חתומה. נראה אפוא כי המרחק בין הביורוקרטיה הישראלית לביורוקרטיה ההודית אינו גדול כל כך.

את דגימת ה-DNA (דגימת רוק הנלקחת מפנים הלחי של התינוק) רק הקונסוליה מוסמכת לקחת, ויש להגיע לקונסוליה כשהתינוק לא אכל לפחות שעה לפני ביצוע הבדיקה, כדי ששאריות המזון לא ישבשו את תוצאות הבדיקה. בשלב הזה התינוק בדרך כלל בן חמישה או שישה ימים, ואי-האכלתו יכולה להיות אתגר לא פשוט.

בטרם תילקח דגימת ה-DNA מהתינוק, על הפונדקאית להתייצב בקונסוליה ולחתום על תצהיר שבו היא מוותרת על זכויותיה על התינוק (אמנם מבחינת המשפט ההודי פונדקאיות אינן נחשבות לאימהות החוקיות של התינוקות שילדו, אך נוהל חו"ל מחיל על הפונדקאית ההודית את "דין יולדת" הישראלי, שלפיו היולדת נרשמת אוטומטית כאם היילוד). דרישה זו מתמיהה, שכן כלל איננה רלוונטית לעניין הקשר הגנטי בין היילוד לבין ההורה הישראלי. כך, נוהל חו"ל, שלכאורה נועד להגן על הפונדקאיות³⁰ למעשה פוגע בהן, כי הוא מחייב אותן לנסוע לקונסוליה — נסיעה שפעמים רבות היא ארוכה ומתישה, בוודאי לאישה שזוה עתה השתחררה מבית החולים לאחר לידה ולעתים לאחר ניתוח קיסרי. המתווכים ההודים, אשר מודעים להשלכות של העיכוב בהוצאת הדרכון הישראלי, מנצלים זאת לעתים כדי לגבות מההורים תשלום נוסף תמורת הבטחה שהפונדקאית תגיע לחתום בקונסוליה. בשיחה עם עוברת הקונסוליה התברר לי שהקונסוליה מודעת לשיטת הסחיטה הזאת אך מסרבת להתגמש ולקחת את דגימת ה-DNA לפני חתימת הפונדקאית. אם הפונדקאית אינה

²⁹ בג"ץ 566/11 ממט"מגד נ' משרד הפנים, 28.1.2014.

³⁰ לדברי המדינה אחת ממטרותיו של נוהל חו"ל היא להגן על זכויותיהן של הפונדקאיות.

מגיעה, ההורים והתינוק נשלחים כלעומת שבאו, מהלך שלוש שעות נסיעה, ועליהם לשוב לקונסוליה ביום אחר.

כל יום של עיכוב כזה משמעותו הכלכלית והרגשית רבה. בלי דגימת ה-DNA מהתינוק לא ניתן להתניע את ההליך הביורוקרטי והרפואי שסופו בקבלת הדרכון המיוחל; בדיקת הרקמות אורכת כשבועיים ואפשר לחשוף אותה רק בצו שופט, ופירוש הדבר שלאחר הבדיקה יש להגיש בקשה לבית המשפט לענייני משפחה, לחכות לתגובת הפרקליטות, לחכות לפסק דין, לשלוח אותו למשרד הפנים ולמשרד החוץ, ואז לחכות שישלחו לקונסוליה מברק המאשר את הוצאת הדרכון. נוהל הו"ל יוצר פוטנציאל לפגיעה נוספת בפונדקאיות, מן הבחינה הרגשית. הסדר זה, המתנה את לקיחת דגימת ה-DNA מהתינוק בחתימת הפונדקאית, יוצר לא אחת סיטואציה קשה ומורכבת; שכן הוא מפגיש את הצדדים בחדר המתנה קטנטן בקונסוליה כאשר הפונדקאית מגיעה לחתום, ולמעשה כופה על הפונדקאיות להתראות עם ההורים והתינוק גם אם זה קשה להן מבחינה נפשית. יש כמובן גם אפשרות נוספת – המפגש הכפוי בקונסוליה עשוי להיות גם הזדמנות חיובית להיפגש עם הפונדקאית לראשונה לאחר הלידה. במקרה שלנו, למשל, המפגש היה מרגש ורצוי הן מצד הפונדקאית והן מצדנו.

משיחות עם הורים ב"רזידנס" מתברר שאיש אינו מנסה להיאבק בנוהל הו"ל: יש הסבורים כי "זה החוק" ואינם נותנים כלל את דעתם על הבעייתיות שבו, ואחרים מעדיפים לציית לנוהל ובלבד שיוכלו לשוב לישראל מהר ככל האפשר. מאבק עקרוני בנוהל עלול להביא לידי עיכוב נוסף של שבועות ואולי חודשים בהודו, ובכך איש אינו מעוניין.

סיכום

בדרך הארוכה בחזרה אל ה"רזידנס" מכל אחת מהנסיעות אל הקונסוליה הישראלית או אל משרדי ה-FRRO, חולפים בצומת בנדרה-מאהים (Bandra-Mahim) על פני פסל ברונזה משונה שמתחיתו לוח גדול ועליו הכיתוב: ילד יולד אָם (A child gives birth to a mother).³¹ אני חושב על הפונדקאית שעשתה את בן-זוגי ואותי לאבות, ועל הטכנולוגיה, הרפואה, המשפט, האידיאולוגיה הפרו-נטליסטית וכוחות השוק. הודו וישראל, שכל אחת מהן אפשרה את הפיכתנו להורים באמצעות התרבויות שלהן, ולא פחות מכך באמצעות המפגש הייחודי ביניהן, בין מערכות המשפט, הביורוקרטיה והטכנולוגיות הרפואיות, גם הן שושבינות מרכזיות בדרכה הגדולה של יצירת חיים חדשים.

במאמר זה ניסיתי לתרום את חלקי לדיון בפונדקאות מפרספקטיבה כפולה: בהקשר הייחודי של ישראלים המבקשים להפוך להורים באמצעות פונדקאות בהודו דווקא, ומנקודת

³¹ הפסל, מאת אמן אלמוני, הוזמן ומומן על ידי המלונאי ההודי ויטל קמט (Vithal Kamat), והכיתוב הוא מאת המלונאי עצמו (Kolhatkar 2008). אולי הוא מרמז לשורה "The Child is father of the Man" משירו של ויליאם וורדסוורת' "My Heart Leaps Up When I Behold" (תודה לאיתן ברייזוסף על שהפנה את תשומת לבי לדמיון הזה).

המבט האישי דרך תיאור חוויית ההורים המיועדים וההורים הטריים, שנעדרת מהספרות הקיימת על התחום.

הפונדקאות המסחרית היא ככל הנראה תופעה שרק תלך ותתרחב. כיוון שכך יש לגבש אמנה בין-לאומית שתהווה הסדר צודק, הוגן ומחייב אשר יבטיח הן את זכויות הפונדקאית ורווחתה והן את זכויות ההורים ואת טובת הילד. מנסחיה של האמנה יצטרכו לתת את הדעת בין השאר על הגדרת תפקידי המתווכים והפקידים והגבלתם, כדי לאפשר לצדדים לעבור את התהליך הזה, שממילא הוא טעון רגשית, בשלום ובלי להיות תלויים ברצונם הטוב של מתווכים, אנשי קשר ופקידים.

ביבליוגרפיה

- ברק-ארז, דפנה, 2010. משפט מינהלי א, תל אביב: ההוצאה לאור של לשכת עורכי הדין.
- הרצוג, עמרי, 2007. "ישראליות מטיילת: ייצוגי הודו בספרות ישראלית עכשווית", עתון 77 320–321, עמ' 18–19.
- זיו, עמליה, 2013. מחשבות מיניות, תל אביב: רסלינג.
- זפרן, רות, 2015. "הזכות להורות בישראל: מימוש שוויוני בסיוע הסכמים לנשיאת עוברים?" משפטים על אתר ה, עמ' 1–32.
- טרוש, לורנס, 2013. "פונדקאות בחו"ל: עדויות של נשים פונדקאיות מהודו", בתרגום אדוה שי, נייר עמדה, חיפה: אשה לאשה.
- טריגר, צבי, 2010. "רישיון הורות", תמר מורג (עורכת), זכויות הילד והמשפט הישראלי, תל אביב: רמות, עמ' 389–427.
- טריגר, צבי, ומילי מאסס (טרם פורסם). "לקראת הצבת הילד במשפחתו במוקד סוגיית האימוץ: מפנה חיוני להרחבת האימוץ להורים להט"בים", אלון הראל, עינב מורגנשטרן ויניב לושינסקי (עורכים), ספר זכויות הקהילה הגאה בישראל, ירושלים: מכון הארי סאקר למחקרי חקיקה של האוניברסיטה העברית בירושלים.
- ליאור, אילן, עידו אפרתי ויהונתן ליס, 2014. "169 תינוקות ישראלים נולדו מפונדקאות בחו"ל בשנת 2013", הארץ, 3.3.2014.
- ליפקין, נופר, ואתי סממה, 2013. "ממעשה הרואי למוצר-מדף: נורמטיביזציה זוחלת של פונדקאות בישראל", משפט וממשל טו, עמ' 435–498.
- מילס, שרה, 2005. מישל פוקו, בתרגום אהד זהבי, תל אביב: רסלינג.
- מעוז, דריה, 1999. "לבי במזרח: המסע של צעירים-מבוגרים להודו", עבודת מוסמך, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- , "תשס"ה. "היבטי מחזור חיים במסע של ישראלים להודו", עבודת דוקטור, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, האוניברסיטה העברית בירושלים.

- מרקוביץ', דליה, וקציעה עלון, 2007. "האחרות המעוקרות: הודו בישראל, ישראל בהודו", עתון 77 320–321, עמ' 5–8.
- נוי, חיים, 2003. "סיפורים של גבריות הגמונית: גוף ומרחב בסיפורי תרמילאים ישראליים", סוציולוגיה ישראלית ה(1), עמ' 75–120.
- סנדל, מייקל, 2012. צדק: מהו המעשה הנכון שעלינו לעשות? בתרגום גיא הרלינג, אור יהודה: דביר.
- פוקו, מישל, 1996. תולדות המיניות I: הרצון לדעת, בתרגום גבריאל אש, תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- פוקס, אלינור, 2014. "שכרתי פונדקאית כדי לא להיות מושבתת", Mako, 19.5.2014.
- רמון, עינת, 2013. "מחיר החופש: מבניין האומה לנזילות האהבה ומפוסט-מגדר לפוסט-אנושיות", אקדמות כח, עמ' 43–62.

- Barak-Erez, Daphne, 2010. "Symbolic Constitutionalism: On Sacred Cows and Abominable Pigs," *Law, Culture and the Humanities* 6(3), pp. 420–435.
- Foucault, Michel, 1980. *Power/Knowledge: Selected Interviews and Other Writings, 1972-1977*, New York: Pantheon Books.
- Gentleman, Amelia, 2006. "Doctor in India Jailed for Telling Sex of a Fetus," *The New York Times*, Mar. 30.
- Gupta, Akhil, 2012. *Red Tape: Bureaucracy, Structural Violence, and Poverty in India*, Durham and London: Duke University Press.
- Gupta, Tanika, 2014. "Baby Farming," BBC Radio 3, April 6.
- Hacker, Daphna (forthcoming). *Legalized Families in the Era of Bordered Globalization*, chap. 4.
- Kolhatkar, Neeta, 2008. "Bandra Statue is Eyesore, Say Citizens," *DNA*, Jan. 20.
- Lustenberger, Sibylle, 2013. "Conceiving Judaism: The Challenges of Same-Sex Parenthood," *Israel Studies Review* 28(2), pp. 140–156.
- Maoz, Darya, 2006. "The Mutual Gaze," *Annals of Tourism Research* 33(1), pp. 221–239.
- Paoletti, Jo B., 2012. *Pink and Blue: Telling the Boys from the Girls in America*, Bloomington, Ind.: Indiana University Press.
- Pawan, Kumar Anu, Deep Inder and Nandini Sharma, 2013. "Surrogacy and Women's Right to Health in India: Issues and Perspective," *Indian Journal of Public Health* 57(2), pp. 65–70.
- Rudrappa, Sharmila, 2012. "India's Reproductive Assembly Line," *Contexts* 11, pp. 22–27.
- Taneja, Poonam, 2013. "The Couple Having Four Babies by Two Surrogates," BBC News, Oct. 28.
- Teman, Elly, 2010. *Birthing a Mother: The Surrogate Body and the Pregnant Self*, Berkeley: University of California Press.